

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

навчально-науковий інститут післядипломної освіти

(повне найменування інституту, назва факультету (відділення))

Кафедра психології

(повна назва кафедри (предметної, циклової комісії))

«ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ»

Завідувач кафедри психології

Володимир ШЕВЧЕНКО

“ ” 2025 року

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття ступеня вищої освіти

магістр

(ступінь вищої освіти)

на тему: **ВПЛИВ СОЦІОМЕТРИЧНОГО СТАТУСУ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ
ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ В ШКІЛЬНОМУ КОЛЕКТИВІ НА
ФОРМУВАННЯ РІВНЯ АГРЕСИВНОСТІ УЧНІВ**

Керівник: доктор філософії в галузі
соціальних та поведінкових наук
Прасол Дмитро Вікторович
(вченезвання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Рецензент: (посада, вченезвання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Виконав: студентка VI курсу групи 665 Мз
Корінна Вікторія Анатоліївна
(П.І.Б.)

Спеціальності: 053 «Психологія»
(шифр і назва спеціальності)

ОПП: «Психологія»

Миколаїв - 2025 рік

“ ” 2025 року

(прізвище, ім'я, по батькові)

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) не планується

6. Консультанти розділів проєкту (роботи)

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Прасол Д. В.		
Розділ 1	Прасол Д. В.		
Розділ 2	Прасол Д. В.		
Розділ 3	Прасол Д. В.		
Висновки	Прасол Д. В.		

7. Дата видачі завдання 12.10.2025**КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН**

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів проєкту (роботи)	Примітка
1.	Вступ до кваліфікаційної роботи	жовтень 2025	
2.	Розділ 1. Теоретичні основи дослідження агресії та соціометричного статусу підлітків	жовтень 2025	
3.	Розділ 2. Емпіричне вивчення прояву агресії у підлітків з різним соціометричним положенням у групі	жовтень 2025	
4.	Розділ 3. Психологічна корекційна програма, спрямована на зниження рівня агресії підлітків	жовтень 2025	
5.	Висновки	жовтень 2025	
6.	Переддипломна практика	06.10-18.10 2025	
7.	Оформлення списку використаних джерел та літератури, додатків	листопад 2025	
8.	Попередній захист	24.11.2025	
9.	Рецензія на кваліфікаційну роботу	01.12.2025	
10.	Захист кваліфікаційної роботи	19.12.2025	

Студент

(підпис)

Корінна В. А.

(прізвище та ініціали)

Керівник проєкту (роботи)

(підпис)

Прасол Д. В.

(прізвище та ініціали)

АНОТАЦІЯ

Корінна В. А. Вплив соціометричного статусу здобувачів освіти підліткового віку в шкільному колективі на формування рівня агресивності учнів: кваліфікаційна робота магістра, 053 Психологія, ДЗ «Чорноморський національний університет імені Петра Могили». Миколаїв, 2025.

Актуальність дослідження зумовлена підвищеною значущістю міжособистісних відносин у підлітковому віці та зростанням проявів агресивної поведінки в освітньому середовищі.

Соціометричний статус визначається як показник положення учня в системі міжособистісних взаємин класу, що відображає рівень його прийняття або відторгнення з боку однолітків. Обґрунтовано, що низький соціометричний статус сприяє зростанню агресивності як захисної реакції на соціальну ізоляцію, фрустрацію та незадоволені соціальні потреби. Зазначено, що взаємозв'язок між соціометричним статусом і рівнем агресивності має взаємообумовлений характер.

Наголошено на доцільності використання соціометрії Дж. Морено та опитувальників агресивності для комплексного вивчення проблеми.

Зроблено висновок про необхідність психолого-педагогічної роботи, спрямованої на оптимізацію міжособистісних відносин у шкільному колективі та профілактику агресивної поведінки підлітків.

Ключові слова: підлітковий вік, соціометричний статус, агресивність, шкільний колектив, міжособистісні відносини.

ANNOTATION

Korinna, V. A. *The Influence of the Sociometric Status of Adolescent Students in a School Group on the Formation of the Level of Aggressiveness of Students:* Master's Qualification Thesis, Specialty 053 Psychology. Petro Mohyla Black Sea National University. Mykolaiv, 2025.

The relevance of the study is determined by the increasing importance of interpersonal relationships during adolescence and the growing manifestations of aggressive behavior in the educational environment.

Sociometric status is defined as an indicator of a student's position within the system of interpersonal relationships in the class, reflecting the level of acceptance or rejection by peers. It is substantiated that a low sociometric status contributes to an increase in aggressiveness as a defensive reaction to social isolation, frustration, and unmet social needs. It is noted that the relationship between sociometric status and the level of aggressiveness is reciprocal in nature.

Emphasis is placed on the expediency of using J. Moreno's sociometry and aggressiveness questionnaires for a comprehensive study of the problem.

The study concludes that there is a need for psychological and pedagogical work aimed at optimizing interpersonal relationships in the school group and preventing aggressive behavior among adolescents.

Keywords: adolescence, sociometric status, aggressiveness, school group, interpersonal relationships.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
------------	---

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСІЇ ТА СОЦІОМЕТРИЧНОГО СТАТУСУ ПІДЛІТКІВ.....	8
1.1. Психологічне підґрунтя проявів агресії в людському соціумі.....	8
1.2. Особливості проявів агресивної поведінки в підлітковому віці.....	14
1.3. Вплив соціометричного статусу підлітків на характер побудови взаємовідносин в колективі учнів.....	25
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ У ПІДЛІТКІВ З РІЗНИМ СОЦІОМЕТРИЧНИМ ПОЛОЖЕННЯМ У ГРУПІ.....	35
2.1. Організація і методики дослідження.....	35
2.2. Рівні агресії серед осіб підліткового віку.....	49
2.3. Вплив соціометричного статусу підлітків на схильність діяти агресивним чином.....	53
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЙНА ПРОГРАМА, СПРЯМОВАНА НА ЗНИЖЕННЯ РІВНЯ АГРЕСІЇ ПІДЛІТКІВ.....	59
3.1. Програма профілактики агресивної поведінки у підлітків.....	59
3.2. Результати дослідження.....	64
ВИСНОВКИ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	72
ДОДАТКИ.....	

ВСТУП

Актуальність. Підлітковий вік - це період розвитку дітей, що відрізняється міцним підйомом життєдіяльності та глибоким перебудуванням організму і є одним із складних періодів в онтогенезі людини. У цей період

не тільки відбувається суттєве перебудування психологічних структур, що склалися раніше, але виникають нові утворення, закладаються основи свідомої поведінки, вимальовується загальна спрямованість у формуванні моральних уявлень і соціальних установок.

Проблема агресивної поведінки залишається актуальною протягом всього існування людства у зв'язку з її розповсюдженням й негативним впливом. Бертран Рассел, видатний філософ XX ст., вважає, що останнім часом тема агресії стала чи не найпопулярнішою у світовій психології. Їй присвячена велика кількість статей і книг. У Європі та Америці регулярно проводяться міжнародні конференції, симпозіуми й семінари з цієї проблематики. На думку автора, у цій цікавій та складній галузі існує ще багато невирішених проблем.

Агресивна поведінка підлітків стає джерелом душевних страждань не тільки батьків, але й власне підлітків, котрі нерідко самі стають її жертвами з боку ровесників. Вона викликає глибоку стурбованість у педагогів. Практично така поведінка зачіпає всіх, хто так чи інакше зустрічається з підлітками. Нерідко джерелом прояву агресії у підлітків є їх соціометричний статус, соціальна роль, яку вони виконують у групі, якій знаходяться. Дуже важливим для підлітка є прийняття його групою, підтримка його ідей, вчинків зі сторони однолітків, досить часто можна спостерігати за тим, як діти, які не знаходять цієї підтримки, не можуть знайти свого місця в групі, починають привертати увагу на себе, саме за допомогою агресії. Але не тільки ті діти, які є аутсайдерами у групі проявляють агресію, підлітки, які займають лідируючі позиції, також можуть проявляти агресію, адже до них прикуто багато уваги, на їх плечі кладуть великий тягар, завжди відповідати своїй ролі та своєму статусному положення. Такі діти страждають від перенавантаження, а для того, щоб його позбутися в них відбуваються емоційні сплески, які можуть виражатися у формі агресії.

Сьогодні світ відзначається великою жорстокістю та насильством, зокрема серед дітей. Додатково розвиток технологічної цивілізації призвів до

перегляду основних цінностей та ідеалів. Відбулися значні зміни в світоглядах людей. Те що раніше було аморальним зараз може бути цілком прийнято суспільством. Не можна заплющувати очі на таку серйозну проблему, якою є агресивність. Тому так важливо зрозуміти причини неадекватної поведінки підлітків, умов її становлення. Сам у цьому віці важливо звернути увагу на агресію з боку підлітків, можливо якщо своєчасно прийняти певні міри, ми зможемо вплинути на світогляд, свідомість підростаючого покоління і виховати в них альтруїстичні якості, які є повною протилежністю агресії.

Одним із ключових показників взаємин у підлітковій групі є соціометричний статус, який відображає рівень прийнятності учня серед однолітків, його популярність, роль у груповій структурі. Високий соціометричний статус сприяє формуванню позитивної самооцінки, розвитку комунікативних навичок та соціальної компетентності. Натомість низький статус, ізолюваність або відторгнутість часто супроводжуються почуттям тривоги, фрустрації та можуть сприяти появі агресивних форм реагування.

У сучасних умовах української школи проблема підвищеного рівня агресивності серед підлітків набуває особливої актуальності. Зростання випадків конфліктів, булінгу, ворожості, емоційної напруги та дезадаптивної поведінки свідчить про необхідність поглибленого аналізу соціальних чинників, що впливають на формування агресії. Одним із таких важливих чинників є соціометричний статус учня в класному колективі, який визначає можливість задоволення потреби у спілкуванні, підтримці, значимості та безпеці.

Попри значну кількість робіт з окремих аспектів, у науковій літературі залишаються недослідженими питання:

- специфіки впливу соціометричного статусу підлітків на прояви агресії в шкільному середовищі;
- взаємозв'язок різних типів агресії зі статусними позиціями підлітків;

- кореляція соціометричних статусів з агресивними стратегіями поведінки;
- змін статевої поведінки учнів в українському освітньому просторі з урахуванням нових соціальних умов, цифровізації та війни.

Попри те, що кожен із феноменів - соціометричний статус і агресивність - добре вивчений окремо, досліджень їх прямого взаємозв'язку значно менше. У світовій психології це питання порушували С. Куттер, М. Харден, К. Додж, які показали, що діти з низьким соціометричним статусом частіше демонструють агресивні реакції як форму самозахисту або спробу підвищити значущість у групі. У працях Дж. Койл, П. Родкі виявлено, що підлітки-лідери можуть використовувати агресію інструментально - для підтримання домінування.

Серед вітчизняних досліджень варто відзначити роботи О. Реана, В. Оржеховської, Т. Говорун, які доводять, що соціальне відторгнення або маргіналізація у шкільному колективі часто супроводжуються підвищенням рівня агресії, тривожністю та девіантними проявами. Проте кількість комплексних досліджень, де поєднано соціометрію та вимірювання агресивності психологічними методиками (наприклад, Басса-Даркі, Ассінгера, Фрайбурзький особистісний опитувальник), залишається обмеженою.

Незважаючи на наявність значної кількості зарубіжних і вітчизняних досліджень з проблеми агресивності підлітків, питання взаємозв'язку між соціометричним статусом та рівнем агресивності досі потребує уточнення, систематизації та емпіричного підтвердження в українських освітніх реаліях. Це зумовлює актуальність обраної теми: «Вплив соціометричного статусу здобувачів освіти підліткового віку в шкільному колективі на формування рівня агресивності учнів».

Об'єкт дослідження: агресивна поведінка у підлітковому віці.

Предмет дослідження: вплив соціометричного статусу здобувачів освіти підліткового віку на формування рівня їх агресивності.

Метою нашої роботи є дослідження впливу соціометричного статусу підлітків на рівень їхньої агресивності.

Завдання: відповідно до мети було поставлено наступні завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз літератури з досліджуваної проблеми.
2. Визначити та охарактеризувати особливості агресивної поведінки і їх прояви у підлітковому віці.
3. Дослідити соціометричний статус підлітків у групі.
4. Розробити корекційну програму, спрямовану на зниження рівня агресії підлітків.

Методи дослідження: у нашому дослідженні буде використаний такий комплекс методів:

- теоретичні (аналіз, синтез, систематизація, узагальнення)
- емпіричні (спостереження, анкетування, тестування)

Для діагностики агресивної поведінки були використані методики: «Оцінка агресивності» А. Ассінгер, Фрейбургський опитувальник. Для діагностики соціометричного статусу підлітків в групі була застосована методика Дж. Морено «Соціометрія». Для обробки та інтерпретації даних був використаний кількісний та якісний аналіз.

База дослідження: Миколаївська гімназія № 26 Миколаївської міської ради Миколаївської області. Дослідженням було охоплено 26 осіб, віком від 11 до 13 років.

Теоретичне значення: полягає у дослідженні підліткової агресивності з урахуванням їх соціометричного статусу в групі.

Практичне значення: полягає в розробці системи рекомендацій зі зниження рівня підліткової агресивності в шкільному колективі, отримані результати можуть бути використані практичними психологами у шкільних закладах для вивчення та діагностики такого явища.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСІЇ ТА
СОЦІОМЕТРИЧНОГО СТАТУСУ ПІДЛІТКІВ

1.1. Психологічне підґрунтя проявів агресії в людському соціумі

Агресивність відіграє важливу роль у виживанні. Слово агресія походить від латинського "aggredi", що означає "нападати". Воно здавна існує в європейських мовах, однак, значення йому надавалося не завжди однакове. До початку XIX століття агресивним вважалася будь-яка активна поведінка, як доброзичлива, так і ворожа. Пізніше, значення цього слова змінилося, стало більш вузьким.

В психології термін «агресія» трактується по-різному. Багато авторів дослідників агресивності воліють їй давати негативну оцінку. Але так само існує і точка зору на агресію з позитивної сторони.

Різними дослідниками запропоновано безліч визначення агресії, однак жодне з них не може бути визнано вичерпним або загальноживаним.

Виділимо основні визначення у відповідності з основними психологічними теоріями і концепціями агресії і агресивної поведінки:

- під агресією розуміється сильна активність, прагнення до самоствердження (Л.Бендер).
- агресія - реакція, в результаті якої інший організм отримує больові стимули (А. Басс).
- агресія - фізична дія або загроза такої дії з боку однієї особи, яка зменшує свободу або генетичну пристосованість іншої особи (Л.М. Семенюк).
- агресія - злобне, неприємне, заподіюча біль оточуючим, поведінка (Г. Паренс).

Наявні визначення можна умовно розділити на 2 групи:

1. Представлення про агресію як мотивованих дій, що порушують норми і правила та заподіюють біль і страждання. У цьому плані розрізняються навмисна та інструментальна агресія. Інструментальна агресія - та, коли людина не ставить своєю метою діяти агресивно, але «так довелося» або «було необхідно діяти». У даному випадку мотив існує, але він не усвідомлюється. Навмисна агресія - це ті дії, які мають усвідомлений мотив - заподіяння шкоди. (Автори А. Бандура і У. Уолтерс.).

2. Агресія як акти ворожості і руйнування (поведінкова складова).

Р. Берон і Д. Річардсон дають таке визначення: агресія - це будь-яка форма поведінки, націлена на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, що не бажає подібного звернення.

З російських психологів цю точку зору поділяють Т.Г. Румянцева і І.Б. Бойко. Вони розглядають агресію як форму соціальної поведінки, яка реалізується в контексті соціальної взаємодії, але поведінка буде агресивною за двох умов: коли мають місце згубні для жертви наслідки, і коли порушуються норми поведінки.

У словнику практичного психолога ми знаходимо таке визначення агресії: «індивідуальне або колективна поведінка або дія, спрямована на нанесення фізичної або психічної шкоди або навіть на знищення іншої людини або групи. В якості об'єкта можуть виступати і неживі предмети. Служить формою відреагування фізичного і психічного дискомфорту, стресів, фрустрацій. Крім того, може виступати як засіб досягнення якоїсь значущої мети, в тому числі підвищення власного статусу за рахунок самоствердження».

Б.Мещеряков і В.Зінченко уточнюють, що агресія це «мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам (правилам) співіснування людей у суспільстві, що завдає шкоди об'єктам нападу (живим і неживим), приносить фізичний збиток людям або викликає у них психологічний дискомфорт (переживання, стан напруженості, страху, пригніченості.)».

Н.Д.Леонтьєв описав стан агресивності як «вольове переживання гніву з втратою самоконтролю».

К. Лоренц вважає, що потяг до агресії вбудовано в психіку людини, і для свого прояву вона не потребує зовнішньої загрози або внутрішньої фрустрації. Вона виникає спонтанно і потребує розрядки.

Вчені пропонують кілька класифікацій агресії. Г.Е.Бреслав відзначає, що сучасні психологи виділяють:

- Позитивну агресію, що забезпечує індивіду, групі або суспільству в цілому можливість виживання, безпеки і розвитку;

- Агресію негативну, спрямовану на задоволення потягів шляхом заподіяння шкоди оточуючим.

Термін «агресія» часто асоціюється з негативними емоціями (злість, гнів); з мотивами (прагнення образити або нашкодити) і навіть з негативними установками (расові або етнічні забобони). Незважаючи на те, що всі ці чинники, без сумніву, грають важливу роль у поведінці, результатом якої стає завдання шкоди, їх наявність не є необхідною умовою для подібних дій. Злість зовсім не виступає необхідною умовою нападу на інших; агресія розгортається як у стані повної холоднокривності, так і надзвичайно емоційного збудження. Також зовсім не обов'язково, щоб агресори ненавиділи або навіть не симпатизували тим, до яких ставляться скоріше позитивно, ніж негативно.

Додж і Койє виділили реактивну і проактивну агресію. Реактивна агресія є відповіддю на гадану або реальну атаку, загрозу. Проактивна агресія - це залякування, примус. Вона ініціюється для задоволення власних потреб. Проактивна агресія часто спрямована на більш слабку, беззахисну істоту. Проактивна агресія може бути:

- 1) ворожою - наприклад, помста за невдачу;
- 2) інструментальної - наприклад, переслідування для досягнення влади в групі.

А.Басса і А.Даркі виділяють наступні 8 видів агресії :

1. Фізична агресія - пряме застосування сили для нанесення морального і фізичного збитку противнику.

2. Роздратування - готовність до прояву негативних почуттів при найменшому порушенні .

3. Непряма агресія - агресія, обхідним шляхом спрямована на іншу особу або ні на кого не спрямована.

4. Негативізм - опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів.

5. Вербальна агресія - вираз негативних відчуттів як через форму (крик, виск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози).

6. Образа - заздрість і ненависть до оточуючих за дійсну або вигадану дію.

7. Підозрілість - ставлення до людей в діапазоні від недовіри і обережності до переконання у тому, що інші люди планують і приносять шкоду.

8. Почуття провини - переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, що від нього надходить зло, а так само відчуються їм докори сумління.

Виділяють агресію:

За спрямованістю :

- Гетероагресія - спрямованість на оточуючих: вбивства, зґвалтування, нанесення побоїв, погрози, образи , ненормативна лексика тощо.

- Аутоагресія - спрямованість на себе: само руйнівна поведінка, психосоматичні захворювання.

- Реактивна агресія - являє собою відповідну реакцію на якийсь зовнішній подразник (сварка, конфлікт) .

- Спонтанна агресія - проявляється без видимої причини, зазвичай під впливом якихось внутрішніх імпульсів (накопичення негативних емоцій , неспровокована агресія при психічних захворюваннях).

За цілеспрямованістю:

- Інструментальна агресія - здійснюється як засіб досягнення результату: стоматолог, що видаляє хворий зуб; дитина, голосно вимагає від матері, щоб вона купила йому іграшку.

- Цільова (мотиваційна) агресія - виступає як заздалегідь спланована дія, мета якого - нанесення шкоди або збитку об'єкту: школяр, який образився на однокласника і побив його .

За відкритістю проявів:

- Пряма агресія - направляється безпосередньо на об'єкт, що викликає роздратування, тривогу або збудження: відкрите хамство, застосування фізичної сили або погрози розправи.

- Непряма агресія - звертається на об'єкти, безпосередньо не викликають збудження і роздратування, але більш зручні для прояву агресії, так як вони доступні і прояв агресії в їх адресу безпечно: батько, прийшовши з роботи « не в дусі » , зриває злість на всій родині .

За формою прояву :

- Вербальна агресія - виражена у словесній формі.
- Експресивна - проявляється невербальними засобами: жестами, мімікою, інтонацією голосу. У таких випадках людина робить загрозливу гримасу, махає кулаком або погрожує пальцем у бік противника.
- Фізична - пряме застосування сили.

Причини, які можуть впливати на виникнення агресії:

1. Сімейні взаємини.

А саме стиль сімейного керівництва. Вивчення залежності між практикою сімейного керівництва і агресивною поведінкою у дітей зосередилося на характері й суворості покарань, а також на контролі батьків поведінки дітей. Загалом в цілому виявлено, що жорстокі покарання пов'язані з відносно високим рівнем агресивності у дітей, а недостатній контроль і нагляд за дітьми корелює з високим рівнем асоціальності, часто супроводжуються агресивним поведінкою.

2. Вплив телебачення.

З початку ери телебачення кількість злочинів, пов'язаних з насильством, стало збільшуватися в кілька разів швидше. Захисники ж стверджують, що епідемія насильства є результатом дії багатьох факторів. Суперечки тривають досі. Цей зв'язок помірно виражений, але він поступово виявляється в різних країнах. Ототожнюючи себе з телеперсонажами, дитина

згадує агресивні дії, обрані ними для вирішення своїх проблем. Ці сцени насильства стимулюють появу агресивних фантазій, допомагаючи від репетирувати дитині можливі агресивні дії.

3. Атакуюча поведінка.

Атакуюча поведінка іншої людини, наприклад свідоме заподіяння болю або образлива дія, є особливо сильним збудником агресії. Найчастіше діє принцип «око за око, зуб за зуб».

4. Взаємодія з однолітками.

Агресивних дітей однолітки не люблять і часто навішують на них ярлик «неприємних». Такі діти демонструють соціальну поведінку таку, як вербальну (погрози, лайки), фізичну (удари, стусани), що викликають неприязнь. Дослідники виявили, що школярі з високим рівнем агресії називають в якості своїх кращих друзів стільки ж однолітків, що і менш агресивних. Як і передбачалося агресивні діти схильні об'єднуватися з таким ж агресивними однолітками.

У нашій дипломній роботі ми зупинили вибір на агресії, яка виникає у підлітка, через його соціометричний статус, тобто прийняття або не прийняття підлітка групою.

Під час характеристики агресії найчастіше використовують два основних поняття - агресивну поведінку і агресивність. Поняття агресія і агресивність не синонімічні. Згідно з О.О. Реаном, необхідно розмежовувати поняття «агресія» і «агресивність».

Агресія - це поведінка (індивідуальна або колективна), спрямована на нанесення фізичної, або психологічної шкоди.

Агресивність - відносно стійка риса особистості, що виражається в готовності до агресії, а так само в схильності сприймати й інтерпретувати поведінку іншого як вороже ставлення. В силу своєї стійкості та входження в структуру особистості, агресивність здатна зумовлювати загальну тенденцію поведінки. Ступінь агресивності буває різною - від ледь помітної до максимальної. Надмірний розвиток агресії починає визначати весь вигляд

особистості, перетворюючи її в конфліктну особу. У своєму крайньому вираженні вона стає патологією (соціальною та клінічною): агресія втрачає раціонально - виборчу спрямованість і перетворюється на звичний спосіб поведінки, проявляючись у невиправданій ворожості, злості, жорстокості, негативізмі.

Факт агресивної поведінки - це завжди цілісний акт, що потребує прояву цілісності на рівні всієї людини. Виходячи з цього, природа агресивних форм поведінки міститься не в окремих психологічних утвореннях, якостях або властивостях, а в межах єдиної структурно організованої та цілісної системи людини. Людину, що демонструє стійку агресивну поведінку, повинні відрізняти специфічний набір установок та ціннісних орієнтацій, специфічна структура її самосвідомості.

1.2. Особливості проявів агресивної поведінки в підлітковому віці

Підлітковий вік - один з найбільш складних періодів розвитку людини. Незважаючи на відносну короткочасність, він практично багато в чому визначає все подальше життя індивідуума. Саме в підлітковому віці переважно відбувається формування характеру і інших основ особистості.

Особливе положення підліткового періоду в розвитку дитини відображено в його назвах: «перехідний», «переломний», «важкий», «критичний». У них зафіксована складність і важливість що відбуваються в цьому віці процесів розвитку, пов'язаних з переходом від однієї епохи життя до іншої. Перехід від дитинства до дорослості складає основний зміст і специфічну відмінність всіх сторін розвитку в цей період - фізичного, розумового, морального, соціального.

Існує безліч фундаментальних досліджень, гіпотез і теорій підліткового віку. Дослідник підліткового віку, німецький філософ і психолог Е. Шпрангер розробив культурно-психологічну концепцію підліткового віку. Підлітковий вік, за Е. Шпрангером, це вік вростання в культуру, звільнення

від дитячої залежності. Головні новоутворення цього віку це відкриття «Я», виникнення рефлексії, усвідомлення своєї індивідуальності.

Підлітки неприборкані і забіякуваті. У періоді підліткової кризи виділяють негативну фазу, яка в подальшому переходить у позитивну. Підлітки незадоволені собою, і це переноситься на навколишній світ.

Ш. Бюлер пише: «Вони повинні бушувати і кричати, проклинати і насміхатися, хвалитися і сердитися, навіть якщо вони самі помічають дивність і некрасивість своєї поведінки». Ш. Бюлер відзначає далі, що ненависть до себе і ворожість до навколишнього світу можуть бути присутніми одночасно, перебуваючи у зв'язку одна з іншою, а можуть чергуватися, приводячи підлітка до думки про самогубство. До цього приєднується ще й ряд нових внутрішніх потягів «до таємного, забороненого, незвичайного». Найбільш звичайні способи поведінки - це «пасивна меланхолія» і «агресивний самозахист». Слідство всіх цих явищ - загальне зниження працездатності, ізоляція від оточуючих або активно вороже ставлення до них і різного роду асоціальні вчинки. Все це зазначається на початку фази. Загальна тривалість негативної фази у дівчаток від 11 до 13 років, у хлопчиків від 14 до 16 років. Закінчення негативної фази характеризується завершенням тілесного дозрівання. І тут починається друга фаза - позитивна.

Позитивний період приходить поступово і починається з того, що перед підлітком відкриваються нові джерела радості, до яких він до цього часу не був сприйнятливий. Першою ознакою завершення негативної фази Г. Гецер вважає підвищення продуктивності.

В. Штерн розглядав підлітковий вік як один з етапів формування особистості. Центальною проблемою всякої психології, на його думку, повинна бути проблема особистості, а для її формування вирішальну роль відіграє те, яка цінність переживається людиною як найвища, що визначає життя. Залежно від цього абсолютно по-різному формується особистість. Пережиті цінності обумовлюють тип людської особистості. В. Штерн описує

перехідний вік як проміжний між дитячою грою і серйозною відповідальною діяльністю дорослого і підбирає для нього нове поняття - «серйозна гра». Всі наміри підлітка носять серйозний характер. Але при цьому, всі його дії ще тільки проба.

Е. Еріксон, вважає, що психологічна напруженість, притаманна підлітковому віку, залежить не тільки від фізіологічного дозрівання, а й від духовної атмосфери суспільства, в якому людина живе. У видатній науковій концепції Ж. Піаже, у віці від 11-12 років і до 14-15 років дитина починає розглядати світ з точки зору того, як його можна змінити. У цьому віці, коли, згідно Ж. Піаже, остаточно формується особистість, будується програма життя. Будуючи план свого майбутнього життя, підліток приписує собі істотну роль у порятунку людства і організовує свій план життя залежно від подібної мети. Відчуваючи перешкоди з боку суспільства і залишаючись залежними від нього, підлітки поступово соціалізуються. Як відомо, спілкування з однолітками в отроцтві набуває абсолютно виняткову значимість. Підлітки відпрацьовують способи взаємовідносин, проходять особливу школу соціальних відносин. Підліток тепер менше залежить від батьків, ніж у дитинстві. Ю.І. Фролов зазначив зони розвитку та основні завдання розвитку в підлітковому віці:

1. Пубертатний розвиток: два основні завдання розвитку:

- необхідність реконструкції тілесного образу «Я» та побудови чоловічої або жіночої «родової» ідентичності;
- поступовий перехід до дорослої сексуальності.

2. Когнітивний розвиток. Становлення когнітивних здібностей відзначено двома основними досягненнями: розвитком здатності до абстрактного мислення і розширенням часової перспективи .

3. Перетворення соціалізації. Переважний вплив сім'ї поступово замінюється впливом групи однолітків, виступаючої джерелом референтних норм поведінки та отримання певного статусу. Відбувається звільнення від

батьківської опіки і поступове входження в групу однолітків, що стає каналом соціалізації.

4. Становлення психосоціальної ідентичності, що лежить в основі феномена підліткового самосвідомості, включає в себе три основні завдання розвитку:

- усвідомлення тимчасової протяжності власного Я, що включає дитяче минуле і визначальною проекцію себе в майбутнє;
- усвідомлення себе як відмінного від інтеріорізованих батьківських образів;
- здійснення системи виборів, які забезпечують цілісність особистості (в основному мова йде про вибір професії, статевої поляризації та ідеологічних установках).

За всіма напрямками відбувається становлення якісно нових утворень, з'являються елементи дорослості в результаті перебудови організму, самосвідомості, відносин з дорослими і товаришами, способів соціальної взаємодії з ними, інтересів, пізнавальної та навчальної діяльності, змісту морально-етичних норм, діяльності і відносин. У повсякденному житті, в сім'ї та школі часто можна чути такі розмови: був слухняним хлопчиком, а тепер став норовливим, навіть грубим; був спокійним - став неврівноваженим; був боязким, зайво сором'язливим - став самостійним і рішучим тощо.

Розглянемо більш детально деякі основні характеристики підліткового віку для того, щоб зрозуміти причини і механізм виникнення агресії в цьому віковому періоді. Перша загальна закономірність і гостра проблема підліткового віку - це перебудова відносин з батьками, перехід від дитячої залежності до відносин, заснованих на взаємній повазі та рівності. Психологічний стан підліткового віку пов'язано з двома «переломними» моментами цього віку: психофізіологічного - статевим дозріванням, і все, що з ним пов'язано, і соціальним - кінець дитинства, вступ у світ дорослих.

Перший з цих моментів пов'язаний з внутрішніми гормональними і фізіологічними змінами, що тягнуть за собою тілесні зміни, неусвідомлене статевий потяг, а також емоційно-чутливі зміни. Другий момент - закінчення дитинства і перехід у світ дорослих пов'язаний з розвитком у свідомість підлітка критичного рефлексивного мислення в розумовій формі. Це і є визначальним станом підлітка в психіці. Воно й створює основне ведуче протиріччя в житті підлітка. Головним протиріччям підліткового віку можна вважати суперечність між розумової формою виникнення у свідомість підлітка рефлексії, що стала для нього провідною формою свідомого ставлення до світу, і неособистим світом дорослих, що не вкладається в рамки розсудливості, і в той же час проголошує розсудливість.

Одна з причин підліткової кризи і конфліктів з оточуючими в цьому віці - переоцінка своїх можливостей, яка визначається прагненням до незалежності і самостійності, хворобливе самолюбство і образливість. Підвищена критичність по відношенню до дорослих, гостра реакція на спроби оточуючих применшити їх гідність, принизити їх дорослість, недооцінити їх правові можливості, є причинами частих конфліктів у підлітковому віці.

Орієнтація на спілкування з однолітками часто проявляється в боязні бути відкинутим однолітками. Емоційне благополуччя особистості все більше і більше починає залежати від того місця, яке вона займає в колективі, починається визначатися насамперед ставленням та оцінками товаришів. Інтенсивно формуються моральні поняття, уявлення, переконання, принципи, якими підлітки починають керуватися у своїй поведінці. Найчастіше формуються системи своїх вимог і норм.

Підліткова криза розуміється як стан, в якому можуть виникати спотворення відносин підлітка з дійсністю. Одним з кардинальних ознак цієї кризи є переживання відчуження свого Я (деперсоналізації), своєї самотності й відірваності від світу.

Сучасний підліток живе у світі, складному за своїм змістом і тенденціям соціалізації. Це пов'язано, по-перше, з темпом і ритмом техніко-технологічних перетворень, що пред'являють до зростаючим людям нові вимоги. По-друге, з насиченим характером інформації, яка глибоко впливає на підлітка, у якого ще не вироблено чіткої життєвої позиції. По-третє, з екологічними і економічними кризами, що уразили наше суспільство, що викликає у дітей відчуття безнадійності і роздратування. При цьому у молодих людей розвивається відчуття протесту, часто неусвідомленого, і разом з тим росте їх індивідуалізація, яка при втраті загальносоціальної зацікавленості веде до егоїзму.

Особистість дитини і підлітка формується не сама по собі, а в навколишньому його середовищі. Особливо важлива роль малих груп, в яких підліток взаємодіє з іншими людьми.

Поєднання несприятливих біологічних, психологічних, сімейних і інших соціально - психологічних чинників спотворює весь спосіб життя підлітків. Характерним для них стає порушення емоційних відносин з оточуючими людьми. Підлітки попадають під сильний вплив підліткової групи, що нерідко формує асоціальну шкалу життєвих цінностей. Сам спосіб життя, середовище, стиль і коло спілкування сприяють розвитку і закріпленню девіантної поведінки. Таким чином, має місце негативний мікроклімат в багатьох сім'ях обумовлює виникнення відчуженості, грубості, неприязні певної частини підлітків, прагнення робити все на зло, всупереч волі оточуючих, що створює об'єктивні передумови для появи демонстративної непокори, агресивності і руйнівних дій.

Інтенсивний розвиток самосвідомості і самокритичності призводить до того, що дитина в підлітковому віці виявляє суперечності не тільки в навколишньому світі, але і власного уявлення про себе.

Стихійно складені компанії однолітків об'єднують підлітків, близьких за рівнем розвитку, інтересам. Група закріплює і навіть культивує девіантні цінності і способи поведінки, робить сильний вплив на особистісний

розвиток підлітків, стаючи регулятором їх поведінки. Підлітків в цих групах відрізняє зневажливе відношення до навчання, погана успішність, бравада невиконанням обов'язків: всіляко уникаючи виконувати які-небудь обов'язки і доручення по будинку, готувати домашні завдання, а то і відвідувати заняття, подібні підлітки виявляються перед лицем великої кількості «зайвого часу».

Підлітковий вік необхідно розглядати не як окремо взятий етап, а в динаміці розвитку, оскільки без знання закономірностей розвитку дитини в онтогенезі, протиріч, що складають рушійну силу цього розвитку, неможливо виявити психічні особливості підлітка, і тим самим виробити психологічні рекомендації з його виховання.

На думку вітчизняних психологів, у підлітковому віці починають панувати статеві інстинкти й пов'язані з ними потяги та прагнення, котрі й визначають всю поведінку підлітка, лежать в основі його вчинків, почуттів, інтересів, думок та бажань. Подібні біологізаторські теорії з наукової точки зору зовсім безпідставні. Статеві дозрівання, як і всі інші боки фізичного розвитку, не здійснює визначального впливу на психічний розвиток підлітка, хоча й є чинником, котрий не можна ігнорувати.

Підлітковий вік називається інакше перехідним віком, бо він характеризується переходом від дитячого стану до дорослого, від незрілості до зрілості. Підліток - це вже не дитина, але ще і не доросла людина.

Характер агресивної поведінки багато в чому визначається віковими особливостями. Кожен віковий етап має специфічну ситуацію розвитку і висуває певні вимоги до особистості. Адаптація до віковим вимогам нерідко супроводжується різними проявами агресивної поведінки. Згідно з численними дослідженнями, прояв дитячої агресивності є однією з найбільш поширених форм порушення поведінки, з якими доводиться мати справу дорослим - батькам і фахівцям. Кризові, перехідні періоди сполучені з незадоволеністю своїм становищем, протестною поведінкою, примхливістю і невірноваженістю. Вікові кризи, супроводжувані природним зростанням

агресивності, пов'язані з появою нових потреб, які не задовольняються існуючими відносинами і уміннями.

За словами А. Бандури, агресивні підлітки, при всіх відмінностях їх особистісних характеристик та особливостях поведінки, відзначаються певними загальними рисами. До таких рис відносяться бідність ціннісних орієнтацій, їх примітивність, відсутність пристрастей, духовних запитів, вузькість і нестійкість інтересів, у тому числі й пізнавальних. У таких дітей, як правило, низький рівень інтелектуального розвитку, підвищена навіюваність, наслідування, нерозвиненість моральних уявлень. Їм властива емоційна грубість, розлюченість як проти однолітків, так і проти оточуючих дорослих. У таких підлітків спостерігається крайня самооцінка.

А. Бандура пише, що сучасний підліток може реалізувати свою агресію двома способами:

1) виявляти відкрито, отримувати поштовхи і життєвий досвід - слідує цим шляхом, він або домагається авторитету, престижу та самореалізації, або ламається, спивається, наркотизується, сідає у в'язницю, кінчає життя самогубством;

2) ховати і пригнічувати агресію, ставати слухняним пай - хлопчиком (дівчинкою), але при цьому втрачати частину енергії, нічого особливого в житті не добився. Пригнічена енергія в цьому випадку буде прориватися назовні у вигляді або неврозу, або психосоматичного захворювання.

Як вважає М.І. Лісіна, підліткова агресія - частіше за все наслідок загальної озлобленості й заниженої самоповаги в результаті пережитих життєвих невдач та несправедливостей (покинув батько, і т.п.). Витончену жорстокість нерідко проявляють також жертви гіперопікування, зманіжені матусині синочки, що не мали в дитинстві можливостей вільно експериментувати й відповідати за свої вчинки. Жорстокість для них - своєрідний сплав помсти, самоствердження й одночасно самоперевірки: мене всі вважають слабким, а я ось що можу!.

Р. Берон стверджує, що підлітковий період - це час максимального прояву агресивності. Максимального тому, що агресивність проявляє себе спонтанно, мимовільно, тому що відсутні розвинені механізми контролю та самоконтролю (сформована самосвідомість).

С.Н.Еніколопов вважає: «у підліткової агресії є три основні функції. У першу чергу, агресія - кращий спосіб захисту свого «Я» від уявної чи реальної загрози. Прояв такої агресії в чому залежить від того, що юнак чи дівчина розуміє під своїм «Я». Багато підлітки вже при першому знайомстві починають вести себе агресивно, оскільки повинні постійно самостверджуватися. Друга функція агресії - виплеск психологічної напруги, пошук «козла відпущення» і третя - досягнення своєї мети: «Я хочу прорватися до цих дверей, тому відштовхую всіх на своєму шляху».

Агресія дітей та підлітків може бути спрямована і на самого себе. Аутоагресія - це не тільки суїциди, але і всілякі пошкодження: шрами, наколки, та й просто деструктивна поведінка, в основі якого лежить самоприпинення, самозвинувачення.

Нерідко підліткова агресія може бути визвана фрустрацією. Агресивна поведінка вивчалася біхевіористами, які і пов'язали агресію з фрустрацією. Під останньою, розуміється емоційний стан, що виникає у разі появи непереборних перешкод на шляху до досягнення бажаної мети. Це - неможливість задовольнити потреби. Фрустрації і агресія виникають у результаті соціального порівняння: «Мені дали менше, ніж іншим», «Мене люблять менше, ніж інших». Фрустрація здатна накопичуватися, підсилюючи і закріплюючи агресивність людини або формувати у нього комплекс неповноцінності (агресія проти самого себе). У кінцевому рахунку це вихлюпується зовсім не на винуватця фрустрації, а на тих, хто слабший, або тим, з ким ворогують.

Основними причинами проявів підліткової агресивності є:

- прагнення привернути до себе увагу однолітків;
- прагнення отримати бажаний результат;

- прагнення бути головним;
- захист і помста;
- бажання ущемити гідність іншого з метою підкреслити свою перевагу.

У підлітків, як і у дорослих, існує дві форми прояву агресії: неагресивна агресивність і ворожа неагресивність.

Перша - механізм задоволення бажання, досягнення мети і здібності до адаптації. Вона спонукає дитину до конкуренції в навколишньому світі, захисту своїх прав та інтересів і служить для розвитку пізнання і здатності поклатися на себе.

Друга - не просто злісна і ворожа поведінка, а й бажання заподіяти біль, отримати задоволення від цього. Результатом такої поведінки зазвичай бувають конфлікти, становлення агресивності як риси особистості і зниження адаптивних можливостей дитини. Неагресивність агресії діти починають відчувати вже в ранньому віці і намагаються керувати нею. Однак у деяких дітей вона, ймовірно, запрограмована біологічно і проявляється з перших днів життя: її найпростішим вираженням є реакції люті і гніву. Серед психологічних особливостей, що провокують агресивну поведінку дітей, зазвичай виділяють:

- Недостатній розвиток інтелекту і комунікативних навичок;
- Знижений рівень саморегуляції;
- Нерозвиненість ігрової діяльності;
- Знижену самооцінку;
- Порушення у відносинах з однолітками.

Прояви агресивної поведінки частіше спостерігаються в ситуаціях захисту своїх інтересів і відстоювання своєї переваги, коли агресія використовується як засіб досягнення певної мети. І максимальне задоволення діти отримують при отриманні бажаного результату - будь то увагу однолітків або щось ще, - після чого агресивні дії припиняються.

І. А. Фурманов ділить агресивну поведінку дітей на дві форми:

1. Соціалізована. Діти зазвичай не мають психічних порушень, у них низький моральний і вольовий рівень регуляції поведінки, моральна нестабільність, ігнорування соціальних норм, слабкий самоконтроль. Вони зазвичай використовують агресію для залучення уваги, надзвичайно яскраво виражають свої агресивні емоції (кричать, голосно лаються, розкидають речі). Така поведінка направлено на отримання емоційного відгуку від інших або відображає прагнення до контактів з однолітками. Домігшись уваги партнерів, вони заспокоюються і припиняють свої викликають дії. У цих дітей агресивні акти швидкоплинні, обумовлені обставинами і не відрізняються особливою жорстокістю. Агресія носить мимовільний, безпосередній характер, ворожі дії швидко змінюються дружелюбними, а випадки проти однолітків - готовністю співпрацювати з ними.

2. Несоціалізована. Діти зазвичай страждають якими-небудь психічними розладами (епілепсія, шизофренія, органічне ураження головного мозку) з негативними емоційними станами (тривога, страх). Негативні емоції і супроводжуюча їх ворожість можуть виникати спонтанно, а можуть бути реакцією на психотравматичну або стресову ситуацію. Особистісними рисами таких дітей є висока тривожність, емоційна напруга, схильність до порушення і імпульсивної поведінки. Ці підлітки не намагаються шукати співпраці з однолітками, часто самі не можуть виразно пояснити причини своїх вчинків. Зазвичай агресивними діями вони або просто розряджають накопичилася емоційне напруження, або отримують задоволення від заподіяння неприємностей іншим.

Отже, прояви агресивності в підлітковому віці розглядаються як ефективний спосіб захисту власного «Я», та як спосіб досягнення власної незалежності і бажаних взаємин з оточуючими, прояви активності в міжособистісній взаємодії. На виникнення агресивної поведінки підлітків впливають такі фактори, як сімейні взаємини і стиль виховання в сім'ї, взаємини, що склалися з педагогами, однокласниками та друзями, а також

той потік агресії, який підліток щодня зустрічає на екранах телевізорів, у кінотеатрах, та комп'ютерних іграх.

1.3. Вплив соціометричного статусу підлітків на характер побудови взаємовідносин в колективі учнів

Слово «статус» прийшло з латинської мови. У Стародавньому Римі воно позначало стан, правове становище юридичної особи. Однак наприкінці XIX століття вчені додали йому нове звучання. Статус - соціальне становище людини в суспільстві. Соціальний стан - узагальнена характеристика, що охоплює професію, економічне становище, політичні можливості, демографічні характеристики людини.

Хоча статус мало не найпоширеніше поняття, єдиного трактування його природи не досягнуто. Ф.Бейтс пише, що статус прийнято розуміти як позначення рангу, місця в соціальній структурі, пов'язане з певним набором норм.

М. Вебер розглядав соціальний статус у значенні престижу і пов'язував його з високим становищем індивіда в суспільстві.

Кожна людина є членом різних соціальних груп і відповідно володарем безлічі різних статусів. Вся сукупність статусів людини називається статусним набором. Той статус, який сама людина або оточуючі його вважають основним, називається головним статусом. Це, як правило, професійний або сімейний статус або статус в групі.

Класичне формулювання в 30-ті роки запропонував американський антрополог і соціолог Р.Лінтон. Він чітко відокремив статус від ролі, говорячи при цьому, що статус людини займає як якусь комірку, а роль людині необхідна. Отже, статус - це позиція в соціальній структурі, а за роллю стоять певне мислення і вчинки. Якщо статус вказує на місце людини в суспільстві або групі, то роль - на спосіб або модель поведінки.

Будь-яку людину можна охарактеризувати за допомогою певного статусного набору - це сукупність усіх статусів, що має дана людина. Але її положення у суспільстві визначає, так званий, головний статус.

Якщо соціальний статус визначає місце індивіда в суспільстві, то - особистий, його позицію в середовищі безпосередньо до оточуючих його людей.

Особистий статус - це становище людини в малій (первинній) групі, що обумовлюється тим, як ставляться до нього оточуючі.

Головним є статус, який визначає стиль життя людини, коло її спілкування, манеру вдягатися тощо.

А.Кравченко, аналізуючи різні підходи до визначення поняття «статусу», вважає, що можна виділити одну модель, яка має чотири параметри, що описують поняття «статус» :

- Назва статусу (складається звичайно з одного слова: чоловік, підліток).
- Визначення статусу (визначає сутність статусу і його місце в групі або суспільстві).
- Зміст статусу - сукупність прав і обов'язків, тобто коло функцій, які виконуються індивідом на даному робочому місці або на даній позиції.
- Ранг статусу - місце даного статусу в соціальній ієрархії (високе, середнє, низьке).

Людина щодня взаємодіє з різними людьми і соціальними групами. Входячи одночасно в багато соціальних груп, займає у кожній з них відповідне положення, обумовлене взаєминами з іншими членами групи. Для аналізу ступеня включення індивіда в різні групи, а також положень, які він займає у кожній з них, використовуються поняття соціального статусу.

Ю.П.Платонов визначає соціальний статус як положення індивіда або групи в соціальній системі, що має специфічні для даної системи ознаки. Кожен соціальний статус має певний престиж. Усі соціальні статуси можна поділити на два основних типи: ті, які пропонуються індивіду суспільством

або групою незалежно від його здібностей і зусиль, і ті, які особистість досягає своїми власними зусиллями. Існує широкий діапазон основних статусів:

- змішані
- особисті
- професійні
- економічні
- політичні
- демографічні
- релігійні

Ю.П.Платонов зазначає, що для будь-якого суспільства не менш важливо приписування ролей у відповідності з віком. Пристосування індивідів до постійно мінливого віку і вікового статусу - вічна проблема. Не встигає індивід пристосуватися до одного віку, як тут же насувається інший, з новими статусами і новими ролями. Ледве юнак починає справлятися зі збентеженням і комплексами юності, як він вже стоїть на порозі зрілості; тільки людина починає виявляти мудрість і досвідченість, як приходить старість. Кожен віковий період пов'язаний із сприятливими можливостями для прояву здібностей людини, більше того, наказує нові статуси і вимоги навчання новим ролям. У певному віці індивід може відчувати проблеми, пов'язані з пристосуванням до нових рольових статусних вимог. Дитина, якій кажуть, що вона старше своїх років, тобто досягла статусу, властивого старшій віковій категорії, звичайно повністю не реалізує свої потенційні дитячі ролі, що негативно позначається на повноті її соціалізації. Часто такі діти відчують себе самотніми, недолугими. У той же час статус незрілої дорослої людини являє собою комбінацію статусу дорослого з установками і поведінкою, властивими дитинству або юності. У такої особистості звичайно виникають конфлікти при виконанні ролей, відповідних її віку. Ці два приклади показують невіддале пристосування до вікових статусів, запропонованих суспільством.

Соціологи виділяють такий стан, при якому одна і та ж людина у різних групових ієрархіях займає різні ранги - високі, середині і низькі. Називається таке положення статусної несумісністю. На відміну від цього статусної сумісності називається такий стан, при якому один і той же чоловік у різних групових ієрархіях займає приблизно однакові ранги: всі високі, всі середні або всі низькі.

А.Кравченко вважає, що «статусна несумісність виступає причиною особистої незадоволеності і соціальної напруги. Людина відчуває дисгармонію у своїх статусах, його не покидає почуття пригніченості, песимізму, розчарування в собі і в житті. Статусна несумісність служить причиною особистої драми, і може свідчити про серйозні збої в громадському механізмі».

Статус як становище суб'єкта в системі міжособистісних чи суспільних відносин включає в себе два поняття: «соціальний статус» і «соціометричний». Соціальний статус, відображає положення, займане людиною в соціальній системі суспільства. Соціометричний статус Я.Л.Коломінській розглядає як «положення особистості в системі міжособистісних відносин і визначається числом виборів або переваг, які отримує кожен член групи за результатами соціометричного опитування».

Ми живемо у стратифікованому суспільстві, тобто у суспільстві, де має місце соціальна нерівність. Окремі члени суспільства і соціальні групи різняться між собою за рівнем багатства й доходів, обсягом владних повноважень і доступом до політичної влади, за рівнем освіченості і престижністю професії, і завдяки цьому - вони займають неоднакове місце у соціальній ієрархії.

Положення людини в системі особистих взаємин у групі залежить від двох систем чинників: якостей самої особистості і характерних особливостей групи. М.І.Бобнева зазначає, що «зміна соціометричного статусу відбувається в процесі соціалізації підлітків у навчальній групі». На нього впливають спілкування і спільна діяльність у групі, а також ступінь

прийняття індивідом групових норм і цінностей. На відміну від соціального статусу соціометричний статус включає особистісні характеристики, пов'язані зі специфікою міжособистісних відносин. Таким чином, поняття соціально-психологічний статус людини включає в себе положення індивіда в соціальній системі, що має специфічні для даної системи ознаки. Кожен індивід має власне уявлення про займане і бажане місце в суспільстві, і буде свою поведінку відповідно з цим, що безсумнівно надає певний вплив на формування його особистості.

Міжособистісні відносини підлітків мають свої особливості. У цьому віці велику роль відіграє значуща група однолітків. Більшу частину свого часу підліток проводить, спілкуючись зі своїми однолітками. У спілкуванні він впізнає себе та інших людей, задовольняє свої потреби в приналежності, прийнятті та теплом відношенні, завойовує статус, вчиться бути з людьми в різних ситуаціях, розвиває свою індивідуальність. Більшість підлітків демонструють залежність від свого оточення, підпорядкованість референтній групі; відчують страх опинитися поза спільноти однолітків, стати «знедоленими». Також будь-який підліток час від часу стикається з проблемами, що виникають в процесі спілкування. Дружба, самотність, довіра, зрада, пошук свого місця в групі, стосунки з протилежною статтю.

Великий вплив на поведінку школяра має група однолітків, з якими він спілкується, особливо однокласників. З віком цей вплив стає все більш сильним, зокрема у підлітків. А. Валлон підмітив, що підлітки більш рішуче пред'являють вимоги членам своєї групи і домагаються їх виконання більш жорстко, ніж дорослі в своєму середовищі.

Гідне положення в групі однолітків, дає школяреві моральне задоволення. Це важлива умова його нормального психічного розвитку. Нерідко неблагополуччя в цій області свідчить про аномалії розвитку дитини. Вони можуть бути пов'язані з індивідуальними особливостями як самого школяра, так і групи однолітків. Наприклад, відставання в навчанні нерідко спричиняє до утруднення пристосовності, порушення емоційних контактів.

Багато таких школярів втрачають впевненість у собі, у них виникає почуття неповноцінності, часто пригнічений настрій, формуються замкнутість, конфліктність, агресія, непослух і впертість.

Зрозуміло, що такий учень не користується прихильністю більшості своїх однолітків. Труднощі також можуть бути викликані неправильною поведінкою групи однолітків. Нерідко школяр маскує істинні мотиви своєї поведінки. Так, школяр, який відстає, щоб уникнути епітетів «тупий», «слабкий», «нездатний», нерідко зображує хулігана, ледаря або блазня.

Якщо підлітка відкидає шкільна «позитивна більшість», то велика ймовірність, що значущої для нього виявиться девіантна група, в якій його приймуть з усіма недоліками. Зазвичай в таких випадках підліток починає слідувати нормам і цінностям цієї групи, у тому числі асоціальним.

Критерії, що визначають соціометричний статус в класному колективі, складні і різноманітні. За даними Б.Н.Волкова, підлітки цінують якості особистості, такі як, взаємодія з товаришами (чесність, готовність допомогти у важкі хвилини життя), на другому місці стоять вольові якості особистості, на третьому - інтелектуальні. Чим б не визначався статус підлітків в колективі, він надає сильний вплив на його поведінку і самосвідомість. Неприятливе становище в класному колективі є однією з головних причин передчасного відходу учнів зі школи, причому такі діти часто потрапляють під поганий вплив поза школою. Потреба реалізувати себе в спілкуванні із однокласниками і однолітками виникає у підлітка тому, що вони стають своєрідним дзеркалом, яке відображає схожість з ними. Потреба бути прийнятим середовищем значущих людей, а так само боязнь бути відкинутим є головними рушійними силами в спілкуванні підлітка. Все те, що не подобається батькам у друзях, викликає бурхливий протест і обурення. Підлітки шукають підтримку у однолітків, щоб впоратися з фізичними, емоційними і соціальними змінами, які з ними відбуваються. Неприйняття шкільним колективом, втрата або відсутність друзів, статус знедоленого («біла ворона», «аутсайдер») забарвлює досвід взаємин з людьми в незмінно

похмурі тони. Все це збільшує тривожність, озлобленість підлітків, що в свою чергу, є «благодатним» ґрунтом для виникнення конфліктних ситуацій в класі та поза шкільним простором.

Поняття «соціометричний статус» ввів Д. Морено, розуміючи під ним - не тільки положення людини в соціальній групі, а саму систему міжособистісних відносин. Статус - становище людини в системі внутрішніх відносин, що визначає ступінь його авторитету в очах інших учасників групи. На відміну від позиції, статус індивіда в групі - це реальна соціально-психологічна характеристика його положення в системі внутрішньогрупових відносин, ступінь дійсної авторитетності для інших учасників.

Соціометричний статус - позиція конкретної особистості в сітці відносин всередині соціальної групи, тобто це статус індивіда в соціальній групі, що складається на основі оцінок його місця і ролі в даній групі і визначається за допомогою соціометричних методів.

Кожен індивід у групі має свій соціометричний статус. Соціометричний статус може бути більш високим або низьким в залежності від того, які почуття відчують інші члени групи по відношенню до даного суб'єкту - позитивні чи негативні. Сукупність усіх статусів задає статусну ієрархію в групі. Самими високостатусними вважаються так звані соціометричні зірки (лідери) - члени групи, що мають максимальну кількість позитивних виборів. Це люди, до яких звернені симпатії більшості або, принаймні, багатьох членів групи. На більш низькому ступені міжгрупових відносин знаходяться аутсайдери або ізольовані – суб'єкти, у яких відсутні будь-які вибори. Позиція аутсайдера в групі - одна з найбільш несприятливих.

Внутрішня установка людини в системі внутрішньогрупових відносин - це особисте, суб'єктивне сприйняття їм свого власного статусу, те, як він оцінює своє реальне положення, свій авторитет, ступінь впливу на інших членів групи. Дійсний статус і його сприйняття людиною може збігатися або розходитися.

Соціометричний статус характеризує індивідуальні властивості особистості як члена групи. Це кількість виборів (переваг) яку отримує кожен член групи за результатами соціометричного опитування. Позитивний соціометричний статус характеризує лідерську позицію члена групи.

Найпростіший прийом визначення соціометричного статусу - процедура таємного голосування за того чи іншого кандидата. Спеціальною методикою вимірювання соціометричного статусу є соціометрія.

Зміна соціометричного статусу члена групи - важлива проблема. Статус людини часто являє собою відносно стійку величину. Однак з точки зору розвитку особистості незмінність соціометричного статусу розглядається як фактор ризику, навіть якщо це високий статус. Необхідність зміни соціометричного статусу диктується потребами людини виробляти гнучкі стратегії поведінки для соціальної адаптації в різних групах. Тому доцільно пройти через різні статуси. Складність проблеми полягає також і в тому, що люди по - різному сприймають і відносяться до свого статусу. Більшість має уявлення про те, який статус вони займають у первинній групі. Стійкість соціометричного статусу визначається багатьма факторами, серед яких виділяють наступні: зовнішній вигляд (фізична привабливість, оформлення вигляду, невербальна мова); успіхи у провідній діяльності; деякі властивості характеру і темпераменту (толерантність, товариськість, прихильність); відповідність цінностей індивіда цінностям групи, членом якої він є; положення в інших соціальних групах.

Дослідженням та встановленням зв'язку між агресією та соціометричним положенням у групі займалися Кої та Купершмідт. Вони досліджували залежність між агресивністю і соціометричним статусом на вибірках знайомих між собою і незнайомих дітей. Встановивши соціометричний статус учнів четвертих класів (основою послужили відгуки їхніх однокласників), дослідники запросили хлопчиків - як знайомих між собою (тобто всі - з одного і того ж класу), так і незнайомих (наприклад, всі - з різних шкіл) - після шкільних занять взяти участь у командній грі. У повній

відповідності з результатами інших експериментів, школярі, які оцінювалися своїми однолітками як «дуже неприємні», в спілкуванні з однолітками частіше демонстрували соціальну поведінку, як вербальну (погрози, лайки), так і фізичну (удари, стусани), що викликає неприязнь. Згідно з повідомленнями інших членів їх команд, «дуже неприємні» виявляли також найбільшу нелагідність і найбільшу готовність побитися. У більшості випадків, незалежно від того, чи грав учень зі знайомими або незнайомими хлопцями, його соціометричний статус в ігровій групі був таким же, як у класі. Хоча досі немає адекватних даних, що свідчать про наявність жорсткої причинно-наслідкового зв'язку між агресивністю і соціометричним статусом серед однолітків, цей експеримент таки продемонстрував, що і неприязнь однолітків, і агресивність - параметри, що зберігаються в різних ситуаціях, тобто, якщо дитина агресивна і не любить її в школі, вона швидше за все буде агресивною і в іншій навколишньої обстановці.

Наведені вище дані могли б дозволити нам припустити, що відхилювана однолітками дитина повинна бути досить неприємним суб'єктом з малою кількістю друзів. Однак необов'язково, що дитину, до якої неприязно ставляться деякі однолітки, будуть ігнорувати абсолютно всі діти. Фактично дитина, яку не приймає одна група, може отримувати схвалення в іншій групі і, більше того, грати в ній важливу роль.

Кейренс стверджує, що агресивні діти можуть бути включені у соціальні групи з такою ж вірогідністю, як і їх неагресивні однолітки, але при цьому агресивні діти потраплять до груп, що складаються з таких же агресивних дітей. Дослідники, провівши опитування і тестування понад 600 учнів четвертих і сьомих класів, виявили, що школярів і школярок з високим рівнем агресії називало у своїх кращих друзів однолітки такі ж агресивні, як і вони; їх так само часто називали членами соціальних груп. Проте, як і передбачалося, агресивні діти схильні об'єднуватися з такими ж агресивними однолітками[9].

Отже, можемо зробити висновок, що статус - це становище суб'єкта в системі міжособистісних відносин, що визначає його права, обов'язки і привілеї. У різних групах один і той же індивід може мати різний статус. Дуже важливим у підлітковий період є прийняття підлітка групою, адже відсторонені групою підлітки тяжко переживають цей період життя. І у подальшому можуть стати соціально відстороненими. Прийняття групою та наділення певним соціометричним статусом є важливим і сприяє формування позитивних якостей особистості, які стануть у нагоді у подальшому дорослому житті.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ У ПІДЛІТКІВ З РІЗНИМ СОЦІОМЕТРИЧНИМ ПОЛОЖЕННЯМ У ГРУПІ

2.1. Організація і методики дослідження

Виходячи з аналізу психологічної літератури, ми спрямували наше дослідження на вивчення впливу соціометричного статусу на формування рівня агресивності у підлітковому віці. Нами було висунуто припущення про те, що на рівень прояву агресивної поведінки впливає статусне положення підлітка.

Відповідно окресленої проблематики теми кваліфікаційної роботи, дослідження було проведене у три етапи.

Перший етап - дослідження та аналіз відповідної літератури за даною темою роботи, другий - підбір діагностичного матеріалу та інтерпретація отриманих результатів дослідження та третій етап - аналіз отриманих результатів.

До діагностичних інструментів увійшли методика Дж. Морено «Соціометрія», методика для діагностики рівня агресивності та коректності у стосунках підлітків з оточенням (опитувальник А. Ассінгера) та методика для діагностики психічних станів і властивостей особистості (Фрейбургський опитувальник (FPI)).

Соціометрія, розроблена Дж. Морено, є одним із найпоширеніших методів дослідження міжособистісних стосунків у малих групах, зокрема в шкільному колективі. Дана методика дозволяє виявити структуру міжособистісних уподобань: симпатії, антипатії, лідерство, відторгнення, рівень згуртованості групи та індивідуальну позицію кожного її учасника.

Основна ідея методики полягає в тому, що формальна групова структура (клас, навчальна група) не завжди відповідає її реальній психологічній організації, яку можна визначити через систему емоційних виборів.

Опитувальник Ассінгера - це психодіагностична методика, спрямована на оцінку рівня агресивності, імпульсивності та тенденції до ворожих реакцій у поведінці особистості. Автор тесту - французький психолог Ф. Ассінгер.

Методика широко застосовується для роботи з підлітками та молоддю, оскільки дозволяє швидко й надійно визначити наявність агресивних

установок та агресивних реакцій, зокрема прихованих та соціально нерегламентованих.

Фрейбурзький особистісний опитувальник (FPI) - це стандартизований психодіагностичний інструмент для оцінки індивідуально-психологічних особливостей особистості, зокрема емоційних, поведінкових та характерологічних рис.

Дослідження проводилося на базі Миколаївської гімназії № 26 Миколаївської міської ради Миколаївської області у 6-их класах. У дослідженні брали участь 26 учнів, з них 12 хлопців та 14 дівчат. Середній вік від 11 до 13 років.

Дослідження впливу соціометричного статусу у групі на прояв агресивної поведінки у підлітковому віці проходило у жовтні 2025 року.

Для збору та аналізу фактичного матеріалу важливо застосовувати різні методики, комплексне використання яких і забезпечує надійність, достовірність отримуваних даних. Звідси вибір конкретних методик для проведення комплексного психологічного вивчення особистості підлітка виробляється з розрахунком на отримання за допомогою цих засобів індивідуально-психологічних характеристик, що дозволяють перевіряти висунуту гіпотезу.

При виборі методик враховувалася позитивна оцінка, застосування і надійність методики за даними ряду вітчизняних і зарубіжних дослідників, доступність методик. Для досліджуваного контингенту підлітків; придатність даної методики для групових обстежень.

Методика А. Ассінгера («опитувальник Ассінгера») визначає, чи достатньо людина коректна у відношенні з оточуючими і чи легко спілкуватися з ним. Опитувальник можна застосовувати і в професійної психологічної діяльності, і в самотестуванні. Для повноти картини рекомендується використовувати його в поєднанні з іншими методиками. Зразковий час виконання тесту: 10 хвилин. Методика

представлена 20 запитаннями, піддослідному запропоновується обрати один із запропонованих варіантів відповіді.

Після проведення методики був здійснений підрахунок та інтерпретація отриманих результатів. Методика дозволяла виявити три рівні агресії у підлітків, а саме: високий, середній, низький. Підрахунок відбувався за таким принципом: за відповідь А – нараховувалось 1 бал, за відповідь – Б 2 бали, та за відповідь – С 3 бали. Отримані дані були переведені у відсоткове відношення.

Після проведеного тестування учні розділились на три рівнів, відносно рівня їх агресивності, дані відображених у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Розподіл учнів за рівнем їх агресивності
Методика А.Ассінгера

Рівень агресії	Кількість людей	
	Абсолютна	%
Високий	12	46,2
Середній	11	42,3
Низький	3	11,5

За результатами проведеної діагностики були отримані такі дані: 46,2% опитуваних мають високий рівень агресії, тобто таких підлітків можна охарактеризувати таким чином, вони надмірно агресивні, нерідко бувають неврівноваженим і надмірно жорстким по відношенню до інших людей та однолітків. Вони можуть добиватися своїх цілей не дивлячись на думку інших людей, близьких чи просто знайомих, їх не дивує не приязнь товаришів чи однокласників, але за будь-якої нагоди вони намагаються покарати їх за неприязнь. У цих дітей агресія може проявлятися як у вербальній так і в невербальній формі, тобто це можуть бути словесні погрози, клевети, звинувачення, або нанесення тілесних пошкоджень. Вибухи їх агресивності носять руйнівний, ніж конструктивний характер.

Вони схильні до непередуманих вчинків. Можуть ставитись до людей зневажливо і своєю поведінкою провокувати конфліктні ситуації, яких цілком можна було б уникнути.

Середній рівень агресії мають 42,3% підлітків, вони помірно агресивні, тобто агресія в них проявляється, але рідко і має привід. Такі діти найчастіше проявляють вербальну агресію, в формі словесної образи, приниження іншої людини, або відмова говорити, спілкуватися з іншою людиною чи відповідати на його запитання.

Низький рівень агресії після підрахунків балів отримали 11,5% респондентів. Охарактеризувати їх можна так, вони бувають надмірно миролюбні, що зумовлено недостатньою впевненістю у власних силах і можливостях. Їх досить легко образити, поставити у скрутне становище, заставити ніяковіти. Такі підлітки не можуть використати агресію, навіть як спосіб самозахисту.

Після проведення методики ми бачимо, що серед підлітків переважає, як і передбачалось високий рівень агресії(46,2%), а найменше відсотків припадає на низький рівень агресії(11,5%).

Також був проведений Фрейбургський опитувальник. Фрайбургський багатофакторний особистісний опитувальник FPI призначений для діагностики станів і властивостей особистості. Методика FPI була створена з урахуванням досвіду побудови та застосування таких відомих опитувальників, як 16PF Кеттела, MMPI, EPI Айзенка.

Опитувальник FPI містить 12 шкал, діагностуючих невротичність, спонтанну агресивність, депресивність, дратівливість, товариськість, врівноваженість, агресивність, сором'язливість, відкритість, екстраверсію-інтроверсію, емоційну лабільність, маскуліність-фемінність.

Дослідження може проводитися індивідуально або з групою піддослідних. В останньому випадку необхідно, щоб кожен з них мав не тільки персональний бланк відповідного листа, але і окремий опитувальник з

інструкцією. Після роз'яснень процедури, було запропоновано уважно вивчити інструкцію, і є перейти до самостійної роботи з опитувальником.

Перша процедура обробки результатів стосується отримання первинних, або «сирих», оцінок. Для її здійснення необхідно підготувати матричні форми ключів кожної шкали на основі загального ключа опитувальника. Для цього в бланках чистих відповідних листів, ідентичних тим, якими користувалися випробовувані, вирізаються «вікна» в клітинах, відповідних номеру питання і варіанту відповіді. Отримані таким чином шаблони по черзі, відповідно з порядковим номером шкали, накладаються на заповнений досліджуванним відповідь лист. Підраховується кількість відміток (хрестиків), які співпали з «вікнами» шаблону. Друга процедура пов'язана з перекладом первинних оцінок в стандартні оцінки 9-бальної шкали за допомогою таблиці. До низьких відносяться оцінки в діапазоні 1-3 бали, до середніх - 4-6 балів, до високих - 7-9 балів.

Для діагностики агресії у підлітків ми взяли до уваги шкалу VII (агресивність). За цією шкалою відбувався підрахунок отриманих балів, підліток, який отримав високі бали за данною шкалою, має високий рівень агресії, і відповідно середній та низький.

Після проведеного тестування учні розділились на три рівнів, відносно рівня їх агресивності, дані відображених у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Розподіл учнів за рівнем їх агресивності
Методика FPI (Фрейбургський опитувальник)

Рівень агресії	Кількість людей	
	Абсолютна	%
Високий	13	50%
Середній	8	30,7%
Низький	5	19,3%

Після підрахунку були отримані такі результати: 50% опитуваних має високий рівень агресії, це свідчить про те, що таким підліткам притаманне агресивне ставлення до соціального оточення і виражається прагненням до домінування над іншими, такий підліток може провокувати інших людей до агресивних дій та налаштовувати проти себе оточуючих, в них може спостерігатися бажання ущемляти інших людей. Середній рівень агресії притаманний 30,7% підліткам, агресія в них може виникати ситуативно, тобто це може бути реакція на певний подразник або підліток може знаходитись в поганому гуморі. За отриманими результатами низький рівень агресії мають 19,3% респондентів, тобто це миролюбні підлітки, яких досить легко образити, вони рідко виражають свою точку зору, рідко відстоюють свої права, їм краще промовчати і не реагувати на подразники.

Положення, яке людина займає у суспільстві, називається статусом особистості. Потреба у високому статусі - це соціогенна потреба. Самооцінка, відчуття власної гідності або неповноцінності також багато в чому визначається нашим статусом, який залежить як від середовища, так і від вроджених особливостей. Володіння певним статусом дозволяє людині очікувати або вимагати певного ставлення до себе з боку оточуючих. Соціометрична методика - застосовується для вивчення взаємин у малих групах. Автор методики Дж. Морено, ним розроблена анкета, яка дозволяє детально дослідити суспільну роль та статус кожного учня в класному колективі. Основною метою соціометричного дослідження являється вивчення соціального статусу та неформальної структури міжособистісних відносин в малій групі та її соціально-психологічного клімату. Дана методика дозволяє отримати статистичну картину внутрішньогрупових відносин, оцінити міжособистісні відносини симпатій і антипатій, привабливість та переваги, виявити лідера в групі і соціометричний статус кожного підлітка.

Методика може використовуватись для дослідження шкільних колективів 3 – 11-х класів у різних модифікаціях (для дітей початкової та старшої школи запитання можуть бути по-різному сформульовані, можуть

бути змінені категорії дослідження, але при цьому принцип методики залишається незмінним).

Перед проведенням методики з підлітками була проведена підготовча робота: був роз'яснений сенс опитування; проведена інструкція щодо заповнення карток опитування; вони були ознайомлені з переліком питань і їм гарантувалася збереження таємниці відповідей.

Підліткам двох класів було запропоновано відповісти на три питання, а саме:

1. Якщо ваш клас будуть розформовувати, з ким би ти хотів продовжити своє навчання у новому колективі?
2. Кого з вашого класу ти запросив би на день народження?
3. З ким зі свого класу ти пішов би у багатоденний туристичний похід?

Після проведення соціометричного дослідження відбулася інтерпретація отриманих результатів. Кожен учасник робив по три вибори по кожному з питань. Отримані письмові відповіді на відповідні питання були статистично оброблені і занесені в спеціальні таблиці, де правий стовпець показує, хто з членів групи отримав більшу або меншу кількість виборів. Виходячи з отриманих даних, визначилася величина соціометричного статусу кожного члена групи. Статус дитини визначився числом отриманих ним виборів. Залежно від цього учні були віднесені до однієї з 4-х статусних категорій:

- 1.«зірки» - 5 і більш виборів
2. «бажані» - 3-4 вибори
3. «прийняті» - 1-2 вибори
4. «ізольовані» - 0 виборів.

1 і 2 статусна групи є сприятливими. Виходячи з цього, ми можемо знати наскільки сприятливий статус кожної дитини в групі. Іншими словами, наскільки дитина бажана в системі міжособистісних стосунків, чи відчують до неї однолітки симпатію чи ні. Залежно від цього можна говорити про емоційний клімат групи для кожного вихованця: теплий, сприятливий, холодний, відчужений.

Статусні позиції учнів відображені у таблицях, які розбиті на два класи 6 – А та 6 –Б, відповідно ним назви таблиць 2.3 та 2.4.

Таблиця 2.3

Всього у класі виявлено:

Соціометричний статус	Кількість людей	
	Абсолютна	%
Зірки	3	25
Бажані	2	16,6
Прийняті	4	33,4
Ізольовані	3	25

З вище поданої таблиці можемо побачити, що великий відсоток у класі належить «прийнятим» учням, однакову кількість мають «зірки» та «ізольовані» і лише невелика кількість «бажані».

Таблиця 2.4

Всього у класі виявлено:

Соціометричний статус	Кількість людей	
	Абсолютна	%
Зірки	3	21,4
Бажані	2	14,3
Прийняті	3	21,5
Ізольовані	6	42,8

Обробивши дані і склавши таблицю, була отримана картина про лідерство в даній групі. Визначилися «бажані», «прийняті» та «ізольовані».

Отримані дані з двох класів були додані один до одного та переведені у відсоткове відношення, представлене у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Зведена таблиця 6 –А та 6 – Б класів

Соціометричний статус	Кількість людей	
	Абсолютна	%
Зірки	6	23,2
Бажані	4	15,3
Прийняті	7	26,9
Ізольовані	9	34,6

Враховуючи наведені дані, ми визначили соціометричний статус кожного члена групи, який характеризує індивідуальні соціально-психологічні властивості особистості.

Отже, «зірками» являється 23,2%, охарактеризувати їх можна таким чином, до думки лідерів прислухаються, вони люблять бути в центрі уваги, товариські, активні на заняттях, володіють високим енергетичним потенціалом і працездатністю, вони мають авторитет у класі, до них тягнуться однокласники, з ними бажають встановлювати дружні зв'язки. Характеризуються наполегливістю, впевненістю у діях та словах. Серед таких дітей були відмічені діти, які займали посади старост класу, знаходились у шкільному парламенті.

Серед респондентів були виявлені «бажані» 15,3%, тобто це члени групи, які офіційно не мають лідерського визнання, але через свої особистісні якості, поведінку зайняли особливе положення. Такі люди товариські, активні, люблять бути у центрі уваги, хороші організатори, активні на заняттях, доброзичливі.

Після підрахунку було виявлено, що 26,9% належить «прийнятим» школярам. Охарактеризувати їх можна так, вони займаються слабо, малоактивні, неуважні і розгублені на заняттях. Можуть відчувати недолік

визнання з боку членів групи, недолік у спілкуванні і емоційно реагувати на ситуацію, що склалася.

Серед опитуваних 34,6% належить «ізолюваним» у класах. Такі діти не товариські, песимісти, вразливі, не люблять змін, скритні. Не користується авторитетом у однолітків. Конфліктні. Рідко йдуть на компроміси. Часто впадають в крайнощі.

Після проведеного дослідження ми можемо зробити висновок, що в обох класах досить велика кількість «прийнятих» та «ізолюваних». Серед учнів, які потрапили до категорії «Зірки» та «Ізолювані» було виявлено найбільшу кількість підлітків з високим (46,2%) та середнім(42,3%) рівнями агресії.

Таким чином, отримані в ході емпіричного дослідження результати підтверджують, що соціометричний статус впливає на рівень агресивності підлітків. Тобто чим вищу або навпаки нищу позицію у шкільному колективі займає підліток, тим вище буде в нього рівень агресії. Це може залежити від навантажень, займаних посад, великої активності або від не прийняття підлітка його класом, через брак спілкування з однолітками, через не розуміння або невідповідність ним оточуючій групі.

Для підтвердження отриманих результатів та висунутої гіпотези про взаємозв'язок соціометричного статусу і рівня агресивності підлітків була зроблена таблиця, в якій наглядно ми можемо побачити соціометричний статус підлітка та його рівень агресії.

Таблиця 2.6

Результати соціометричного дослідження та дослідження рівня агресії за методиками Ассінгера та Фрейбургського опитувальника(FPI)

№	Респондент	Соціометричне статус в групі	Рівень агресії	
			За методикою Ассінгера	За методикою FPI
1.	Максим	Зірки	Високий	Високий
2.	Данило	Ізолювані	Високий	Високий
3.	Андрій	Зірки	Високий	Середній

4.	Юлія	Бажані	Середній	Середній
5.	Яна	Ізольовані	Високий	Високий
6.	Ігор	Ізольовані	Середній	Низький
7.	Микола	Прийняті	Середній	Середній
8.	Софія	Зірки	Середній	Високий
9.	Марія	Ізольовані	Низький	Низький
10.	Сергій	Прийняті	Високий	Середній
11.	Аліна	Прийняті	Низький	Низький
12.	Ірина	Бажані	Середній	Середній
13.	Єгор	Ізольовані	Високий	Високий
14.	Гана	Ізольовані	Високий	Високий
15.	Андрій	Зірки	Середній	Середній
16.	Елеонора	Зірки	Середній	Високий
17.	Маргарита	Прийняті	Середній	Низький
18.	Катерина	Ізольовані	Високий	Високий
19.	Олеся	Прийняті	Середній	Високий
20.	Олександр	Зірки	Високий	Високий
21.	Оксана	Ізольовані	Низький	Низький
22.	Роман	Ізольовані	Високий	Високий
23.	Вікторія	Бажані	Середній	Середній
24.	Марина	Бажані	Високий	Високий
25.	Дмитро	Прийняті	Високий	Високий
26.	Вадим	Прийняті	Середній	Середній

Отже, враховуючі дані подані у таблиці 2.6 ми можемо зробити висновок, що рівень агресивності підлітка залежить від соціометричного статусу в групі. Так, як і передбачалось підлітки, які займають позиції «зірки» та «ізолювані» найчастіше мають високий рівень агресії, при всій відмінності особистісних характеристик і особливостей поведінки, агресивні підлітки наділені спільними рисами. До таких рис відноситься бідність ціннісних орієнтацій, їх примітивність, вузькість інтересів, їм властива емоційна грубість, озлобленість, як проти однолітків, так і проти оточуючих. У таких підлітків спостерігається крайня самооцінка, або максимально висока, або максимально низька, також спостерігається підвищена тривожність, можливий страх перед контактами, егоцентризм, невміння знаходити вихід зі складних ситуацій.

Також, існують і інші різні методи, які використовуються для вивчення агресивної поведінки: деякі з них застосовуються виключно в експериментах, інші ж можуть бути використані як в експериментальних, так і в не експериментальних дослідженнях.

«Ігрові» заходи агресії. Порівняно безпечний спосіб спостереження агресивної поведінки в лабораторії передбачає напад індивідів (зазвичай дітей) на різні неживі об'єкти. Типова процедура складається з наступних етапів:

1) учасників - якимось чином підбурюють до агресії - часто демонструючи їм агресивні дії на прикладі;

2) потім їм надають можливість штовхати, щипати або ще якимось чином нападати на неживі мішені;

3) агресія оцінюється за частотою здійснення подібних дій проти

«жертви». Цей останній крок - оцінка частоти агресивних дій - зазвичай виконується спостерігачем, який або «вживу», або з відеозапису стежить за взаємодією випробовуваних з неживим об'єктом агресії. Подібні процедури найчастіше застосовуються для вивчення того, яким чином люди засвоюють агресивну поведінку. Цей метод розроблений для вивчення впливу прикладу на наслідувальну агресію піддослідних.

Широко відомо застосування цієї процедури в знаменитих «експериментах з лялькою «Бобо», вперше здійснених Бандурою з колегами. У цих дослідженнях маленькі діти попередньо чи знайомилися, або не знайомилися з прикладом дій соціальної моделі - іноді іншої дитини, іноді дорослого, а іноді персонажа коміксів, - нападаючого на велику надувну ляльку. Наприклад, в одному дослідженні виступаючи в ролі моделі люди сідали на ляльку, лупили по голові іграшковим молотком. Після цієї демонстрації нападу на ляльку Бобо діти - випробовувані переходили в кімнату з безліччю різних іграшок, деякі з яких були схожі на об'єкт тільки що спостережуваної агресії. Дітям дозволяли вільно грати протягом короткого часу (зазвичай 10 - 20 хвилин), уважно спостерігаючи за їх

поведінкою. Основним питанням дослідження було: засвоють чи випробовувані і чи стануть повторювати незвичайні дії моделей. І немає нічого дивного в тому, що в більшості випадків випробовувані точно копіювали дії моделей.

З урахуванням наведених міркувань Бандура вважає, що експерименти з нападом на неживий об'єкт можуть бути надзвичайно корисні для розуміння походження агресивної поведінки. Діти (або дорослі), які засвоїли нові способи нападу на інших і заподіяння їм шкоди, можуть з такою ж готовністю продемонструвати подібну поведінку як на пластмасовій ляльці, так і на будь-якій людині.

Вербальна інформація. Психологи часто використовують відповіді людей для отримання необхідної інформації. Ці відомості можуть повідомлятися як самим об'єктом дослідження, так і знайомими цієї людини. Для вимірювання агресивності психологи розробили безліч опитувальників. Деякі з них присвячені загальній агресивності, інші ж призначені для вивчення агресивної поведінки в конкретних ситуаціях. У багатьох випадках опитувальники складені так, щоб піддослідні не знали про зацікавленість дослідника в виявленні їх агресивності.

Анкети. В анкетах людей запитують про їх власну агресивність або про їх безпосередній досвід, пов'язаний з агресивною поведінкою інших. Більшість подібних опитувальників призначені для оцінки агресії в конкретних ситуаціях (наприклад, насильство в сім'ї або сексуальне насильство). Мюррей Штраус і Сюзан Штайнметц застосовували анкети в дослідницькій програмі з виявлення причин насильства в сім'ї. Вони створили опитувальник «Шкала тактики поведінки в конфліктах», який складається зі списку наростаючих по агресивності дій. Респонденти вказують ступінь, з якою вони або члени їх сім'ї проявляли агресивність у відношенні один з одним за вказаний період часу. Це дозволяє досліднику визначити агресивність самого респондента і те, якою мірою він був об'єктом агресії.

Особистісні шкали. Іноді опитувальники призначені для вимірювання постійного рівня агресивності. Такі опитувальники є різновидом особистісних тестів. Найчастіше вживана міра агресії і ворожості - це тест ворожості по Бассу та Дарки та Шкала орієнтації гніву (Спілберг, Джонсон, Рассел). Використовує дві субшкали – «гнів всередину», який вказує на придушення гніву, і «гнів назовні», що вимірює вираз гніву. Загальний рахунок свідчить про рівень гніву загалом, незалежно від його спрямованості.

Проективні методи. Проективні методи особливо корисні для вивчення агресії і ворожості, так як не розкриваються піддослідним, що саме цікавить дослідників. Одна з головних проблем полягає в тому, що методи можуть бути досить важкі для інтерпретації, і тому непросто знайти людей, згодних з інтерпретацією. Найбільш часто використовувані проективні методи - тест тематичної апперцепції (ТАТ). Цей тест складається з серії картинок, про які випробуваний пише або розповідає історії: що відбувається і що передувало подіям на картинці. У тесті Роршаха дослідник показує випробуваному серію карток з чорнильними плямами і просить сказати на що вони схожі або про що вони йому нагадують. Рисунковий тест вивчення фрустрації по Розенцвейгу є напівпроективною технікою, призначеною для оцінки типових реакцій на повсякденні фрустраційні події, які можуть згодом спричинити появу агресивної поведінки.

Польові спостереження. Слово «польові» передбачає спостереження за поведінкою людей в природних умовах, коли вони займаються повсякденними справами і не думають про участь у якихось психологічних дослідженнях. Польові спостереження полягають в простому спостереженні за природною поведінкою (наприклад, можна стежити за дітьми на ігровому майданчику). Одна з проблем, пов'язаних з польовими спостереженнями при вимірюванні агресії, полягає в тому, що дослідник може витратити багато часу, спостерігаючи, перш ніж дочекається проявів агресивної поведінки.

Тому в багатьох випадках доводиться втручатися в ситуацію способом, що підвищує ймовірність агресивної поведінки.

Спостереження агресії. Ці підходи передбачають «прямий» запис поведінки підготовленим спостерігачем, який дотримується суворих правил і встановленої процедури для реєстрації реальної поведінки. Головна перевага таких методів полягає в тому, що вони дозволяють вивчати реальний вид пошкодження.

Оцінювання іншими. Ще один вид вербальної інформації - оцінювання іншими - полягає в тому, що людину чия агресивність нас цікавить, оцінюють люди, відмінні від нього: знайомі, друзі, батьки, однокласники. Цей метод найбільш часто використовується в дослідженнях дитячої агресивності. Переваги такого оцінювання полягає в тому, що оточуючі можуть бути більш об'єктивні, ніж сам випробовуваний. З іншого боку, подібні оцінювання залежать від сприйняття випробовуваного оточуючими, яке може бути спотвореним.

Таким чином, для вивчення агресії і агресивних форм поведінки краще використовувати декілька методів та методик, які будуть у своїй сукупності давати більш точну картину результатів дослідження.

2.2. Рівні агресії серед осіб підліткового віку

Проблема агресивності у підлітковому віці є однією з найбільш досліджуваних у віковій та педагогічній психології, оскільки саме в цей період відбувається інтенсивний розвиток емоційно-вольової сфери, становлення самосвідомості та формування індивідуальних моделей соціальної поведінки. Агресія підлітків проявляється різними формами та інтенсивністю, що дає змогу виокремлювати рівні агресивності, які відображають ступінь вираженості агресивної поведінки, її стабільність та соціальну значущість.

У психологічних дослідженнях традиційно виділяють три рівні агресивності: низький, середній і високий. Їх характеристики ґрунтуються на емоційних, поведінкових та когнітивних показниках.

Для підлітків із низьким рівнем агресії характерні такі особливості:

Емоційні показники: емоційна стабільність, добре розвинений самоконтроль, невисока реактивність на фруструючі ситуації, відсутність внутрішньої напруги, спрямованої на конфронтацію.

Поведінкові прояви: рідкісні прояви конфліктності, уникнення фізичної чи вербальної агресії, переважання конструктивних способів вирішення суперечок, схильність до компромісів, вміння стримувати імпульсивні реакції.

Когнітивні особливості: адекватна самооцінка, толерантність до труднощів, здатність до рефлексії власних емоцій.

Такий рівень агресії вважається нормативним і не створює загрози для міжособистісних відносин.

Середній рівень є найбільш поширеним серед підлітків, оскільки відповідає віковим закономірностям розвитку та підвищеній емоційній збудливості перехідного періоду.

Емоційні показники: наявність епізодичних проявів дратівливості, нестабільність настрою, підвищена чутливість до критики.

Поведінкові прояви: схильність до словесних суперечок, ситуативні реакції протесту або опору, іноді - непряма (побічна) агресія: ігнорування, уникання, різкі невербальні сигнали.

Когнітивні особливості: суперечливість самооцінки, імпульсивність мислення, менш розвинені навички саморегуляції.

Цей рівень не є патологічним, але може перерости у високий за наявності негативних соціальних умов (конфлікти в класі, статус відторгнення, сімейна напруга).

Підлітки з високим рівнем агресивності демонструють стабільно виражені та інтенсивні форми агресивної поведінки.

Емоційні показники: високий рівень внутрішньої напруги, схильність до швидкого емоційного збудження, низький поріг фрустрації, почуття гніву, ворожості, образи.

Поведінкові прояви: часті конфлікти з однолітками та дорослими, фізична або пряма словесна агресія, проактивна агресія - використання сили для досягнення домінування, демонстративність поведінки, порушення соціальних норм, інколи - елементи булінгу чи підбурювання інших.

Когнітивні особливості: дихотомічність мислення («друг - ворог»), упередженість у сприйнятті намірів інших (ворожість атрибуції), занижене або надмірно завищене самосприйняття.

Високий рівень агресивності потребує психологічного супроводу, роботи з сім'єю та педагогами, інколи - індивідуальної корекції.

Рівні агресивності підлітків формується під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників.

Внутрішні чинники формування агресивності:

1. Біологічні передумови (гормональні зміни в період статевого дозрівання (зростання рівня тестостерону, активація симпатичної нервової системи) підвищують емоційну реактивність і схильність до імпульсивної поведінки).
2. Темперамент та нервова система (холеричний або імпульсивний типи темпераменту, низька толерантність до фрустрації, високий рівень збудження ЦНС сприяють більш частим вибухам гніву).
3. Особистісні риси (низький рівень самоконтролю, нестійка самооцінка, емоційна неврівноваженість, ригідність мислення або схильність до домінування збільшують ймовірність агресивних проявів).
4. Емоційні стани та переживання (внутрішні конфлікти, тривожність, почуття неповноцінності, переживання несправедливості можуть провокувати реактивну агресію).

5. Потреба у самоствердженні (прагнення утвердити власне «Я», довести значущість або статус серед однолітків нерідко проявляється через агресивні дії).

Зовнішні чинники формування агресивності:

1. Сімейне середовище (жорсткі або непослідовні методи виховання, надмірний контроль, відсутність емоційної підтримки, конфлікти в сім'ї, моделі агресивної поведінки дорослих посилюють агресивність дітей).
2. Шкільний клімат та взаємини з учителями (авторитарний стиль педагогічної взаємодії, часті покарання, емоційна дистанція сприяють розвитку протестної та вербальної агресії у підлітків).
3. Група однолітків (соціометричний статус) (низький рівень прийняття в колективі, досвід ізоляції, булінг або відторгнення підсилюють почуття напруги та можуть спричиняти як захисну, так і відкриту агресію).
4. Соціально-культурні чинники (пропаганда насильства у медіа, комп'ютерні ігри, соціальні мережі).
5. Стресові та кризові ситуації (втрата соціальних зв'язків, труднощі у навчанні, конфлікти, невдачі можуть виступати каталізатором агресивних реакцій).

Варто зауважити, що рівень агресивності формується не окремими, а комплексними взаємопов'язаними впливами. Наприклад, темпераментна імпульсивність у поєднанні з постійною критикою в сім'ї або низьким соціометричним статусом значно підвищує ризик агресивної поведінки. У той же час позитивний емоційний клімат у сім'ї та підтримка з боку однолітків можуть компенсувати біологічні або особистісні схильності.

Таким чином, рівні агресивності підлітків є результатом взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників, що визначають особливості їхньої поведінки та реакцій у соціальних ситуаціях.

Розподіл підлітків на низький, середній та високий рівні агресивності є продуктивним інструментом для психодіагностики та подальшої корекційної

роботи. Високий рівень агресії частіше притаманний підліткам із негативним або низьким соціометричним статусом, тоді як учні, які мають підтримку та прийняття у групі, демонструють низький або середній рівень агресивності. Саме тому рівень агресії необхідно розглядати у взаємозв'язку з соціальними умовами розвитку підлітка.

2.3. Вплив соціометричного статусу підлітків на схильність діяти агресивним чином

Соціометричний статус підлітка в шкільному колективі є важливим соціально-психологічним чинником, що визначає якість його міжособистісних стосунків, емоційний стан та поведінкові реакції. Позиція учня у групі - лідерська, прийнята, ізольована чи відторгнута впливає не лише на рівень його соціальної адаптації, а й на формування схильності до різних форм агресивності. Підлітковий вік характеризується підвищеною емоційною нестабільністю, потребою у визнанні та чітким орієнтуванням на думку ровесників, що робить соціометричний статус особливо значущим у цей період.

Взаємозв'язок між соціометричним статусом і агресивністю підлітків є складним і багатоплановим. Позиція підлітка в колективі може виступати як чинником ризику, так і захисним фактором щодо проявів агресії.

Результати численних досліджень свідчать, що підлітки з низьким соціометричним статусом - «відторгнуті» та «ізольовані» - значно частіше демонструють підвищений рівень реактивної агресії. Це пояснюється низкою факторів:

- неможливістю задовольнити потребу в належності, що провокує фрустрацію;
- частими випадками психологічного тиску, глузувань чи ігнорування;
- зниженням самооцінки та підвищеною чутливістю до несправедливості;

- зростанням внутрішньої напруги, яка може трансформуватися у відкриту чи приховану агресію.

Такі учні інколи реагують агресивно не через стійкі риси характеру, а як захисну поведінку в умовах хронічного соціального відторгнення.

Учні зі змішаним статусом («контroversійні»), які отримують одночасно багато як позитивних, так і негативних виборів, можуть демонструвати нестабільні агресивні прояви.

Для них характерні:

- конкуренція за популярність;
- потреба утримувати увагу групи;
- висока чутливість до оцінки однолітків.

Такі підлітки часто вдаються до агресивних стратегій, щоб підтвердити свій статус або зберегти вплив у групі.

Підлітки з високим соціометричним статусом («лідери» або «зірки») рідше демонструють спонтанну чи імпульсивну агресію, але можуть вдаватися до інструментальної агресії, коли агресивні дії використовуються як засіб підтримання впливу або контролю над групою.

Особливості агресії у лідерів:

- агресія виступає засобом регуляції взаємодії;
- проявляється нечасто, але може бути цілеспрямованою;
- має соціально прийнятні форми (іронія, критика, психологічний тиск).

Тобто високий статус не виключає агресії, але трансформує її у більш соціально «оформлені» форми.

Учні, які мають «середні позиції» у групі, зазвичай проявляють мінімальний рівень агресивності.

Їхні емоційні та поведінкові реакції є стабільнішими завдяки:

- достатній кількості соціальних контактів;
- відсутності надмірного психологічного тиску;
- меншій потреби конкурувати за вплив.

У таких підлітків агресія частіше має ситуативний характер.

Зв'язок між соціометричним статусом та агресивністю підлітків є статистично і психологічно значущим:

- низький статус → вища реактивна та захисна агресія;
- змішаний статус → нестабільні, суперечливі агресивні прояви;
- високий статус → інструментальна або прихована агресія;
- середній статус → найнижчий рівень агресивності.

Слід також зазначити, що соціометричний статус, що визначає рівень прийняття підлітка групою однолітків, суттєво впливає на його емоційно-поведінкові прояви, зокрема на схильність до агресії. Психологічні механізми такого впливу є комплексними й охоплюють когнітивні, емоційні та соціально-поведінкові процеси. Нижче розглянуто ключові механізми, які опосередковують взаємозв'язок між статусом у групі та агресивністю.

Механізм соціального порівняння

Підлітки активно оцінюють себе через призму ставлення однолітків.

- Високий статус створює відчуття значущості та компетентності, знижуючи потребу в агресивних діях.
- Низький статус, навпаки, викликає відчуття неповноцінності, несправедливості та зниження самоповаги, що може провокувати реактивну агресію.

Соціальне порівняння часто супроводжується внутрішніми переживаннями образи або ревнощів, які стають емоційним підґрунтям агресивних реакцій.

Механізм фрустрації потреби у прийнятті

Потреба у прийнятті та належності є базовою для підліткового віку. Коли група не задовольняє цю потребу (низький соціометричний статус), виникає фрустрація, яка проявляється у вигляді:

- внутрішньої напруги,
- дратівливості,
- імпульсивних реагувань,

- захисної агресії.

Фрустраційна агресія може бути спрямована як на однолітків, так і на себе у вигляді самоагресії.

Механізм загрози самооцінці

Соціометричний статус є вагомим індикатором соціальної успішності в підлітковому середовищі.

Низький статус створює загрозу для самооцінки, і агресія часто виступає:

- захисною реакцією («я не слабкий», «не дам себе образити»),
- способом відновлення почуття контролю,
- методом компенсації соціальної невдачі.

У випадках хронічного відкидання формуються стійкі агресивні патерни, як реакція на очікувану критику або приниження.

Механізм соціального навчання

Підлітки схильні наслідувати поведінку значущих членів групи, особливо лідерів.

Якщо високостатусні учні демонструють вербальну агресію, соціальну маніпуляцію, ігнорування або ізоляцію інших, то ці моделі стають нормою для всього колективу. Унаслідок цього агресія поширюється як прийнятний спосіб впливу та взаємодії.

Механізм норм групи та групового тиску

Соціальні норми підліткової групи визначають, які форми поведінки схвалюються або засуджуються.

Якщо група толерує чи заохочує агресію:

- статус підлітка може залежати від здатності демонструвати силу;
- агресія стає засобом підвищення соціальної ваги.

У групах, де агресія засуджується, високий соціометричний статус часто пов'язаний із розвинутою емпатією та комунікативною компетентністю.

Механізм соціального контролю та ізоляції

Відкинуті або ігноровані підлітки часто мають обмежені можливості для позитивної соціальної взаємодії. Соціальна ізоляція:

- послаблює здатність регулювати емоції,
- знижує навички конструктивного спілкування,
- підсилює почуття самотності та відчуження.

У поєднанні з фрустрацією це формує підвищену готовність до агресивних дій.

Механізм самоствердження та боротьби за статус

Підлітки прагнуть до підвищення свого статусу, оскільки він визначає їхню соціальну вагу. Агресія може розглядатися ними як:

- спосіб самоствердження,
- демонстрація сили,
- засіб вибороти авторитет,
- відповідь на приниження або конкуренцію.

Цей механізм особливо сильний у хлопців, де статус часто пов'язаний із домінантністю.

Механізм емоційної регуляції

Низький соціометричний статус зменшує доступ до емоційної підтримки з боку ровесників. Підлітки без соціальної підтримки:

- гірше справляються зі стресом,
- мають нижчу здатність до саморегуляції,
- частіше реагують імпульсивно.

Натомість високостатусні підлітки отримують емоційну підтримку й рідше вдаються до агресії як засобу розрядки.

Таким чином, соціальна позиція підлітка в колективі виступає важливим предиктором агресивної поведінки. Розуміння цієї динаміки дає змогу своєчасно виявляти групи ризику та розробляти ефективні програми профілактики агресивності в шкільному середовищі.

РОЗДІЛ 3
ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЙНА ПРОГРАМА, СПРЯМОВАНА
НА ЗНИЖЕННЯ РІВНЯ АГРЕСІЇ ПІДЛІТКІВ.

3.1. Програма профілактики агресивної поведінки у підлітків

Результати діагностики проведеного емпіричного дослідження на констатуючому етапі виявили необхідність розробки програми профілактики агресивної поведінки у підлітків, спрямованої на профілактику агресивності в підлітковому віці. Розроблена програма була впроваджена на базі Миколаївської гімназії № 26 ММР МО. Участь прийняли школярі 6-их класів. Кількість учасників – 26 осіб. Зміст і структура програми профілактики агресивної поведінки підлітків подана у таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

Програма профілактики агресивної поведінки осіб
підліткового віку

Мета програми	знизити рівень агресії, допомогти підліткам оволодіти навичками емоційної регуляції, самоконтролю та безпечними способами вирішення конфліктів, формувати у підлітків конструктивні поведінкові реакції в проблемних ситуаціях; розвивати адекватний рівень самооцінки та емпатію.
Завдання програми	1. Знизити емоційне напруження учасників та рівень ситуативної агресії; 2. Стимулювати до вдосконалення власної особистості та роботи над собою; 3. Унормувати та адекватизувати самооцінку; 4. Сприяти усвідомленню власних емоцій та поведінки; 5. Спостерігати рівень напруженості дитини, агресії, гніву, навичок самоконтролю; 6. Формувати навички регуляції власних емоційних станів та самоконтролю; 7. Формувати уміння та навички конструктивного

	спілкування та поведінки в конфліктних ситуаціях.
Структура програми	1. Програма профілактики агресивної поведінки підлітків складається з 8 занять. 2. Тривалість 1-го заняття – 45-50 хв. 3. Періодичність проведення занять – 1 раз на тиждень.
Форма проведення	Групова
Методи	Психологічні етюди, вправи, ігротерапія, читання та складання психотерапевтичних та медитативних казок, малювання, ліплення з пластиліну, релаксаційні вправи, робота з ситуаційними малюнками, мозковий штурм, обговорення проблемних ситуацій, інформаційні повідомлення.
Очікувані результати	1. Знижений рівень агресивності; 2. Сформовані вміння конструктивної комунікації; 3. Оволодіння навиками самоконтролю та емоційної саморегуляції; 4. Висока мотивація до вдосконалення власної особистості; 5. Стала адекватна самооцінка.

Слід зазначити, що заняття корекційної програми проводилися нами у форматі тренінгів. Тренінг є формою інтерактивного навчання, основною метою якого є розвиток у учасників практичних умінь і навичок, формування особистісних та професійних якостей, а також засвоєння теоретичного матеріалу.

Тренінгові заняття проходили динамічно, у атмосфері психологічного комфорту, довіри та відкритості, з дотриманням принципу конфіденційності. Вони включали як індивідуальну, так і групову рефлексію. У процесі

розв'язання змодельованих ситуацій та їх аналізу учасники набували нового соціально-психологічного досвіду, що сприяв розвитку емпатії, доброзичливості, толерантності та емоційної врівноваженості.

Крім того, проводилися тренінги, спрямовані на створення позитивного емоційного фону та формування атмосфери взаємоповаги. Особлива увага приділялася розвитку особистісних якостей підлітків, формуванню ціннісних орієнтацій, удосконаленню емоційної сфери, навичок самоконтролю, управління агресивними імпульсами та усвідомленню власної поведінки.

Окрім тренінгових ігор та вправ, до програми були включені й інші методи роботи.

Малювання на тему «Мій гнів»

Мета: Сприяти усвідомленню підлітками власних емоцій гніву, вмінню їх ідентифікувати та виражати в соціально прийнятний спосіб.

Завдання:

1. Розвивати емоційну рефлексію та усвідомлення власних почуттів.
2. Знизити внутрішню напруженість і рівень агресивності.
3. Формувати навички конструктивного вираження гніву.
4. Сприяти розвитку самоконтролю та емпатії.

Тривалість: 45-60 хвилин.

Цільова група: Підлітки 12-16 років, 20-30 осіб.

Хід заняття:

1. Вступна частина (5-10 хв):
 - Привітання, створення доброзичливої атмосфери.
 - Вправа «Мій настрій зараз»: вибір кольору, який відповідає емоційному стану, та коротке пояснення.
 - Коротка бесіда про емоції, зокрема про гнів.
2. Основна частина (25-30 хв):

- Інструкція: намалювати свій гнів у вигляді образу, кольору, форми або символу.
 - Виконання малюнків під спокійну музику.
 - Обговорення малюнків: що відчував під час малювання, які кольори використав і чому, як виглядає його гнів.
3. Рефлексивна частина (10-15 хв):
- Обговорення способів конструктивного вираження гніву.
 - Вправа «Мій гнів і я»: завершення речень:
 - «Коли я злюся, я можу...»
 - «Щоб не образити інших, я можу...»
 - «Мій гнів допомагає мені...»
4. Підсумок заняття (5 хв):
- Подяка учасникам за відвертість.
 - Коротке коло зворотного зв'язку: «Що сьогодні було для мене важливим?»
 - Завершення позитивною вправою, наприклад, «Побажай добро сусіду».

Комунікативна техніка «Я-повідомлення»

Мета: Розвивати навички асертивного спілкування, усвідомлення власних емоцій та потреб, зниження рівня агресивної поведінки підлітків.

Завдання:

1. Навчити підлітків формулювати власні почуття та потреби без звинувачень.
2. Формувати вміння конструктивно реагувати у конфліктних ситуаціях.
3. Розвивати емпатію та повагу до інших учасників групи.
4. Підвищувати рівень самоконтролю та соціально-психологічної компетентності.

Тривалість: 45-60 хвилин.

Цільова група: Підлітки 12-16 років, 20-30 осіб.

Хід заняття:

1. Вступна частина (5-10 хв):

- Привітання, створення довірливої та доброзичливої атмосфери.
- Коротке пояснення техніки «Я-повідомлення» та її значення для зменшення конфліктів.
- Вправа «Мої емоції зараз»: учасники коротко описують свій емоційний стан.

2. Основна частина (25-30 хв):

- Інструкція: навчитися формулювати «Я-повідомлення» за чотирма компонентами:
 - 1) Опис конкретної поведінки іншої особи без оцінок.
 - 2) 2. Вираження власних почуттів («я відчуваю...»).
 - 3) Наслідки поведінки для себе.
 - 4) Конкретне прохання або пропозиція щодо зміни поведінки.

3. Рефлексивна частина (10-15 хв):

- Групова дискусія: що сподобалося, що було складним, які висновки зробили учасники.
- Вправа «Що я можу змінити у своїй поведінці»: кожен підліток формулює один конкретний крок щодо самоконтролю агресії.

4. Підсумок заняття (5 хв):

- Підведення підсумків, коротке обговорення здобутого досвіду.
- Завершення позитивною вправою на взаємну підтримку.

У межах програми профілактики також пропонувалися інформаційні повідомлення про природу агресії, її причини, можливі наслідки та ефективні способи подолання. Слід зауважити, що результати впровадження програми профілактики стали помітними вже на початкових етапах.

Підлітки позитивно сприйняли запропоновану форму роботи, активно взаємодіяли та демонстрували зацікавленість у саморозвитку. Більшість учасників виявляли прагнення вдосконалювати свої навички управління агресією, рівень доброзичливості та емоційної стійкості. Про це свідчать їхні позитивні відгуки.

3.2. Результати дослідження

Після впровадження програми профілактики агресивної поведінки сучасних підлітків нами був проведений контрольний етап емпіричного дослідження, мета якого полягала у перевірці ефективності розробленої та апробованої програми.

До контрольного експерименту було залучено 26 учасників на базі Миколаївської гімназії №26 Миколаївської міської ради Миколаївської області. Ефективність розвитку досліджуваної якості оцінювалася на основі результатів, отриманих у попередніх розділах, а також за допомогою комплексу методик, використаного на констатувальному етапі дослідження.

1. Методика «Діагностика схильності до агресивної поведінки» А. Ассінгера.

2. Фрейбургський опитувальник.

Це дало можливість проаналізувати динаміку результатів та забезпечило можливість для порівняння кількісних даних «до» та «після» апробації розробленої програми в експериментальній та контрольній групах. Далі охарактеризуємо проведену роботу детальніше.

Узагальнення результатів контрольного зрізу емпіричного дослідження за методикою А. Ассінгера виявило позитивну динаміку (таблиця 2.8).

Таблиця 2.8

Рівні підліткової агресії за методикою А. Ассінгера на контрольному етапі дослідження (%)

Рівень агресії	Кількість людей	
	Абсолютна	%

Високий	9	34,6
Середній	13	50,0
Низький	4	15,4

Таблиця 2.9

Порівняльні результати за методикою А. Ассінгера

Рівень агресії	Кількість людей	
	Первинна діагностика, %	Контрольна діагностика, %
Високий	46,2	34,6
Середній	42,3	50,0
Низький	11,5	15,4

На основі порівняльних результатів за методикою А. Ассінгера можемо узагальнити, що в процесі проведення програми профілактики агресивності вдалося досягти значного зниження рівня агресивності серед підлітків. Зокрема, кількість учнів з високим рівнем агресивності знизилася з 46,2% до 34,6%, що свідчить про ефективність проведеної роботи. Кількість учнів з середнім рівнем агресивності збільшилася (з 42,3% до 50,0%), а частка учнів з початковим рівнем агресивності, навпаки, збільшилася (з 11,5% до 15,4%). Це свідчить про позитивні зміни в емоційній сфері учнів, зокрема, про їх здатність краще справлятися зі стресами та агресивними проявами.

Узагальнення результатів контрольного зрізу емпіричного дослідження за Фрейбургським опитувальником також виявило позитивну динаміку (таблиця 2.10).

Таблиця 2.10

*Рівні підліткової агресії за Фрейбургським опитувальником на
контрольному етапі дослідження (%)*

Рівень агресії	Кількість людей	
	Абсолютна	%

Високий	10	38,5
Середній	10	38,5
Низький	6	23,0

Таблиця 2.11

Порівняльні результати за Фрейбургським опитувальником

Рівень агресії	Кількість людей	
	Первинна діагностика, %	Контрольна діагностика, %
Високий	50,0	38,5
Середній	30,7	38,5
Низький	19,3	23,0

Відтак, порівняльний аналіз результатів первинної та контрольної діагностики за Фрейбургським опитувальником демонструє позитивну динаміку зниження рівня агресивності серед учнів. Зокрема, частка респондентів із високим рівнем агресивності зменшилася з 50,0% до 38,5%, що свідчить про ефективність профілактичних заходів і корекційної роботи. Кількість учнів із помірним рівнем агресивності не знизилася (з 30,7% до 38,5%), що може вказувати на потребу в додаткових зусиллях для формування конструктивних моделей поведінки в цій групі. Водночас, спостерігалось зростання частки респондентів із низьким рівнем агресивності - з 19,3% до 23,0%. Це свідчить про покращення навичок емоційної саморегуляції та зменшення схильності до агресивної поведінки.

Таким чином, здійснивши якісний та кількісний аналіз результатів контрольного зрізу можемо підсумувати, що розроблена та впроваджена програма профілактичних заходів для подолання агресивної поведінки сучасних підлітків є ефективною.

ВИСНОВКИ

Підлітковий вік - один з найбільш складних періодів розвитку людини. Незважаючи на відносну короткочасність, він практично багато в чому визначає все подальше життя індивідуума. Саме в підлітковому віці переважно відбувається формування характеру і інших основ особистості. Ці

обставини: перехід від опікуваного дорослими дитинства до самостійності, зміна звичного шкільного навчання на інші види соціальної діяльності, а також бурхлива гормональна перебудова організму - роблять підлітка особливо уразливим і податливим до негативних впливів середовища та прояву ним агресії.

Питання, пов'язані з людською агресивністю, зачіпаються в багатьох психологічних дослідженнях. Агресія - це поведінка (індивідуальна або колективна), спрямована на нанесення фізичної, або психологічної шкоди. У даній роботі були розглянуті основні погляди видатних науковців щодо цієї проблематики (Бандура, Лісіна, Басса, Берон та ін.), були розмежовані поняття агресії та агресивності, було з'ясовано, як агресія може впливати на подальше життя підлітка, яким деструктивним новоутворенням може сприяти її прояв, розглянули особливості підліткового віку, та були розглянуті різні методи діагностики агресії і агресивної поведінки.

Наявність надзвичайно високої концентрації агресії в суспільстві і відсутність однозначного і адекватного наукового визначення цього складного феномена роблять проблему дослідження агресивності однією з найбільш актуальних проблем сучасного світу, важливою теоретичною і практичною задачею. У підлітковому віці одним з видів поведінки, що відхиляється є агресивна поведінка, нерідко вона приймає ворожу форму (бійки, образи).

Проведений теоретичний аналіз літератури, щодо ознайомлення з поняттям соціального статусу та соціометричного статусу в групі підлітка, показав, що поняття статус розглядається в рамках соціології для аналізу ступеня включення індивіда в різні групи, а також положень, які він займає у кожній з них. Люди можуть володіти безліччю статусів і належати до безлічі соціальних груп, проте статусний набір кожної людини індивідуальний. Він включає в себе як основні, так і епізодичні статуси.

Підліток не мислить себе поза колективом, переживання спільності зі своєю групою сприяють позитивним емоціям, відрив від колективу та

ізолюваність - сприймається як особиста драма. Прагнення зберегти свій статус, а так сама неможливість зайняти певне положення в структурі групових відносин або загроза втрати наявного статусу часто змушує підлітків вдаватися до різних видів агресії. Були розглянуті погляди (Кої, Купершмідт), щодо дослідження взаємозв'язку агресії із соціометричним статусом в групі серед підлітків.

Підліткова агресія виконує три основні функції: це кращий спосіб захисту свого «Я» від уявної чи реальної загрози, виплеск психологічної напруги, досягнення своєї мети, привертання до себе уваги. Агресивна поведінка підлітка може бути формою його самоствердження. А прояв жорстокості - способом завоювання місця під сонцем або самозахистом. У кожному разі агресія - це відображення внутрішнього дискомфорту дитини.

Емпіричне дослідження взаємозв'язку агресії у підлітковому віці та соціометричного статусу у групі показало, що більшість дітей мають високий рівень агресії за методикою Ассінгера (46,2%), за опитувальником FPI(50%) з такими підлітками необхідно проявляти стриманість і терпимість, вони можуть бути різкими, відрізняються своєю впертістю, гнівливістю, дратівливістю. Саме серед цих підлітків велика кількість «зірок» та «ізолюваних». Тобто це ті діти, які мають перевантаження, через своє статусне положення чи то лідер, який має бути завжди активним, і виражає своє навантаження через прояви агресії, чи аутсайдер(ізолюваний), який намагається привернути до себе увагу проявляючи агресію до інших людей. Середній рівень агресії за методикою Ассінгера мають (42,3%) за опитувальником FPI(30,7%) підлітків, вони помірно агресивні, тобто агресія в них проявляється, але рідко і має привід. Такі діти найчастіше проявляють вербальну агресію, в формі словесної образи, приниження іншої людини, або відмова говорити, спілкуватися з іншою людиною чи відповідати на його запитання. Серед таких дітей присутні «бажані» та невеликий відсоток «прийняті». Тобто це члени групи, які офіційно не мають лідерського визнання, але через свої особистісні якості, поведінку зайняли особливе

положення – лідерське, вони товариські, активні. «Прийняті» - це підлітки, які малоактивні, неуважні і розгублені, вони можуть відчувати недолік визнання з боку членів групи, недолік у спілкуванні і емоційно реагувати на ситуацію, що склалася. Найменше відсотків належить підліткам з низьким рівнем агресії за методикою Ассінгера(11,5%) за опитувальником FPI(19,3%). Охарактеризувати їх можна так, вони бувають надмірно миролюбні, що зумовлено недостатньою впевненістю у власних силах і можливостях. Їх досить легко образити, поставити у скрутне становище, заставити ніяковіти. Такі підлітки не можуть використати агресію, навіть як спосіб самозахисту.

У результаті дослідження висунута нами гіпотеза, знайшла своє підтвердження; поставлені нами цілі й задачі було виконано.

Отже, на останок хочеться відмітити, що рівень агресії серед підлітків помітно зростає, великий вплив має не тільки ЗМІ, але й оточуючі, саме вони показують моделі поведінки для підростаючого покоління, саме вони формують особистість. Будь-який підліток потребує розуміння і схвалення, терплячого ставлення до його дорослішання. Потрібно бути уважними до потреб дитини, адже його агресія якраз і говорить вам про те, що йому чогось бракує, що він відчуває внутрішній дискомфорт. Необхідно допомогти йому справитися зі своїми негативними відчуттями та емоціями. Підліткам, які є аутсайдерами в групах, необхідно допомагати відчувати себе потрібними і бажаними в класі, необхідно давати їм можливість проявити себе серед однокласників. Агресивні люди менш успішні, а їхні успіхи, досягнуті агресивним шляхом, неміцні, тож, якщо ми хочемо виховати альтруїстичне покоління, яке буде гідною заміною, яким ми зможемо пишатися, необхідно звернути увагу на цю проблему і своєчасно провести необхідні діагностичні та корекційні заходи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г. С. Вікова психологія : навч. посіб. К. : Академвидав, 2011. 352 с.
2. Ананьєв Б. Г. Людина як предмет пізнання. СПб. : Пітер, 2001. 288 с.

3. Божович Л. І. Особистість і її формування в дитячому віці. К. : Освіта, 2008. 400 с.
4. Вікова психологія : підручник / за ред. М. В. Савчина. К. : Академвидав, 2016. 512 с.
5. Виготський Л. С. Психологія розвитку людини. К. : Смысл, 2005. 376 с.
6. Дуткевич Т. В. Вікова та педагогічна психологія. К. : Центр учбової літератури, 2017. 320 с.
7. Еріксон Е. Ідентичність: юність і криза. К. : Либідь, 2004. 344 с.
8. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К. : Радянська школа, 1989. 304 с.
9. Максименко С. Д. Загальна психологія. К. : Центр навчальної літератури, 2019. 528 с.
10. Обухова Л. Ф. Вікова психологія. М. : Юрайт, 2014. 460 с.
11. Кон І. С. Психологія підлітка. К. : Радянська школа, 2003. 336 с.
12. Прихожан А. М. Психологія тривожності. СПб. : Пітер, 2009. 384 с.
13. Фельдштейн Д. І. Психологія розвитку особистості в онтогенезі. М. : Педагогіка, 2005. 480 с.
14. Реан А. А. Психологія особистості. СПб. : Пітер, 2012. 288 с.
15. Личко А. Є. Підліткова психіатрія. СПб. : Пітер, 2010. 544 с.
16. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки. К. : Академвидав, 2014. 256 с.
17. Андреева Г. М. Соціальна психологія. М. : Аспект Пресс, 2015. 448 с.
18. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія. К. : Академвидав, 2018. 448 с.
19. Коломінський Я. Л. Соціальна психологія дитячого колективу. К. : Освіта, 2000. 256 с.
20. Крисько В. Г. Соціальна психологія. М. : Юрайт, 2013. 352 с.
21. Майерс Д. Соціальна психологія. СПб. : Пітер, 2016. 800 с.
22. Немов Р. С. Психологія : у 3 т. Т. 2. М. : Владос, 2014. 688 с.

23. Морено Дж. Соціометрія: експериментальний метод і наука про суспільство. К. : Либідь, 2001. 384 с.
24. Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Соціально-психологічна діагностика розвитку особистості та малих груп. М. : Інститут психотерапії, 2005. 490 с.
25. Райгородський Д. Я. Практична психодіагностика. Самара : Бахрах-М, 2011. 672 с.
26. Бурлачук Л. Ф. Психодіагностика особистості. К. : Здоров'я, 2008. 352 с.
27. Платонов К. К. Структура і розвиток особистості. М. : Наука, 1986. 256 с.
28. Басс А., Даркі А. Методика діагностики агресивності. СПб. : Пітер, 2002. 128 с.
29. Берковіц Л. Агресія: причини, наслідки, контроль. СПб. : Прайм-Євроснак, 2007. 512 с.
30. Реан А. А. Агресія і агресивність особистості. СПб. : Пітер, 2010. 256 с.
31. Фромм Е. Анатомія людської деструктивності. К. : Основи, 2008. 640 с.
32. Бандура А. Агресія: соціальне научіння. СПб. : Євразія, 2000. 320 с.
33. Змановська О. В. Девіантологія. М. : Академія, 2006. 288 с.
34. Клейберг Ю. А. Психологія девіантної поведінки. М. : Сфера, 2001. 160 с.
35. Ільїн Є. П. Емоції та почуття. СПб. : Пітер, 2011. 783 с.
36. Леонтьєв О. М. Діяльність. Свідомість. Особистість. К. : Смысл, 2004. 352 с.
37. Рубінштейн С. Л. Основи загальної психології. СПб. : Пітер, 2015. 713 с.
38. Хекхаузен Х. Мотивація і діяльність. СПб. : Пітер, 2003. 860 с.
39. Бех І. Д. Виховання особистості. К. : Либідь, 2008. 848 с.
40. Максименко С. Д., Клименко В. В. Психологія учня. К. : Освіта, 2015. 400 с.

41. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості. К. : Наш час, 2007. 280 с.
42. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. К. : Радянська школа, 1988. 272 с.
43. Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М. Словник-довідник з психодіагностики. К. : Наукова думка, 2009. 336 с.
44. Кочергін М. П. Основи психодіагностики. К. : Академвидав, 2013. 240 с.
45. Корнієнко І. О. Методологія психологічного дослідження. К. : Центр учбової літератури, 2018. 256 с.
46. Волкова Н. П. Психологія конфлікту. К. : Академвидав, 2012. 256 с.
47. Кириленко Т. С. Психологія спілкування. К. : Либідь, 2016. 320 с.
48. Титаренко Т. М. Життєві кризи особистості. К. : Агропромвидав, 2010. 240 с.
49. Чепелєва Н. В. Соціалізація особистості. К. : Освіта, 2014. 320 с.
50. Закон України «Про освіту». Київ, чинна редакція.
51. Закон України «Про повну загальну середню освіту». Київ, чинна редакція.
52. Концепція Нової української школи. Київ : МОН України.
53. Алферов А. Д. Психологія соціального статусу. М. : Наука, 2009. 272 с.
54. Гришина Н. В. Психологія конфлікту. СПб. : Пітер, 2013. 576 с.
55. Давидов В. В. Теорія розвивального навчання. К. : Смысл, 2004. 512 с.
56. Долинська Л. В. Психологія міжособистісних відносин. К. : Каравела, 2015. 304 с.
57. Карабанова О. А. Вікова психологія. М. : Гардарики, 2012. 384 с.
58. Кравчук С. Л. Соціально-психологічний клімат колективу. К. : Освіта, 2011. 224 с.
59. Левін К. Теорія поля в соціальних науках. СПб. : Сенс, 2000. 368 с.
60. Маслоу А. Мотивація і особистість. СПб. : Пітер, 2008. 352 с.
61. Мясищев В. Н. Психологія відносин. М. : МПСИ, 2004. 400 с.

- 62.Роджерс К. Погляд на психотерапію. К. : Либідь, 2007. 352 с.
- 63.Слободчиков В. І. Психологія розвитку людини. М. : Шкільна преса, 2005. 416 с.
- 64.Фрейд З. Я і Воно. К. : Основи, 2009. 192 с.
- 65.Хорні К. Наші внутрішні конфлікти. К. : Основи, 2006. 240 с.
- 66.Шибутані Т. Соціальна психологія. СПб. : Пітер, 2002. 544 с.
- 67.Ялом І. Теорія і практика групової психотерапії. К. : Основи, 2010. 576 с.
- 68.Zimbardo P. Psychology of Aggression. New York : McGraw-Hill, 2007. 412 p.
- 69.Buss A. The Psychology of Aggression. New York : Wiley, 1961. 307 p.
- 70.Bandura A. Social Learning Theory. Englewood Cliffs : Prentice Hall, 1977. 247 p.